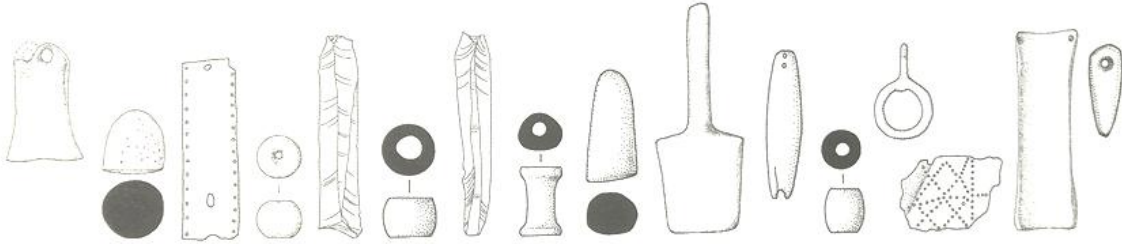

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

**Εθνοτική ταυτότητα και κοινωνική οργάνωση στα κυκλαδικού
τύπου νεκροταφεία της Αττικής και της Εύβοιας:
αρχαιολογικά και οστεοαρχαιολογικά δεδομένα**

Μ.Δ.Ε. της φοιτήτριας Κωνσταντίνας Γιαγκουδάκη

A.M: 1561201601028

Επόπτης μεταπτυχιακών σπουδών: Γιάννης Παπαδάτος

Τριμελής επιτροπή

Γιάννης Παπαδάτος, Αναπληρωτής καθηγητής προϊστορικής αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Κοπανιάς, Επίκουρος καθηγητής αρχαιολογίας της ανατολικής Μεσογείου, ΕΚΠΑ

Αφροδίτη Χασιακού, Λέκτορας προϊστορικής αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
Τσέπι	9
<i>Τύπος τάφου</i>	9
<i>Ταφικές πρακτικές</i>	12
<i>Οστεολογική μελέτη</i>	14
<i>Κεραμική</i>	15
<i>Οψιανός</i>	18
<i>Λίθινα εργαλεία, αγγεία, ειδώλια και οστέινα αντικείμενα</i>	19
<i>Μεταλλικά αντικείμενα</i>	20
<i>Συμπεράσματα</i>	22
Αστέρια	26
<i>Τύπος τάφου</i>	26
<i>Ταφικές πρακτικές</i>	28
<i>Κεραμική</i>	29
<i>Οψιανός</i>	31
<i>Λίθινα εργαλεία και ειδώλια</i>	32
<i>Μεταλλικά αντικείμενα</i>	33
<i>Συμπεράσματα</i>	34
Άγιος Κοσμάς	38
<i>Τύπος τάφου</i>	38
<i>Ταφικές πρακτικές</i>	39
<i>Οστεολογική μελέτη</i>	41
<i>Κεραμική</i>	41
<i>Οψιανός</i>	43
<i>Λίθινα εργαλεία, αγγεία και ειδώλια</i>	45
<i>Μεταλλικά αντικείμενα</i>	46
<i>Ο οικισμός</i>	47
<i>Συμπεράσματα</i>	48
Μάνικα	52
<i>Τύπος τάφου</i>	53
<i>Ταφικές πρακτικές</i>	54
<i>Οστεολογική μελέτη</i>	55

<i>Κεραμική</i>	57
<i>Οψιανός</i>	58
<i>Λίθινα εργαλεία, αγγεία, ειδώλια και οστέινα αντικείμενα</i>	60
<i>Μεταλλικά αντικείμενα</i>	61
<i>Ο οικισμός</i>	63
<i>Συμπεράσματα</i>	64
Γκισούρι.....	68
<i>Τύπος τάφου</i>	68
<i>Κεραμική</i>	69
<i>Οψιανός</i>	69
<i>Λίθινα αγγεία, ειδώλια και οστέινα αντικείμενα</i>	69
<i>Συμπεράσματα</i>	70
Αγία Τριάδα	72
<i>Τύπος τάφου</i>	73
<i>Ταφικές πρακτικές</i>	74
<i>Οστεολογική μελέτη</i>	75
<i>Κεραμική</i>	75
<i>Οστέινα αντικείμενα</i>	77
<i>Μεταλλικά αντικείμενα</i>	78
<i>Συμπεράσματα</i>	78
Συζήτηση.....	81
Βιβλιογραφία	88
Εικόνες.....	98

Εισαγωγή

Ο πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός διακρίνεται για τα ευρήματα των νεκροταφείων του αφενός διότι αυτά είναι πλουσιότερα σε αντικείμενα από τα σύγχρονα ελλαδικά νεκροταφεία και αφετέρου διότι οι ανασκαφές σε οικισμούς των Κυκλάδων είναι λιγοστές και τα ευρήματα τους πενιχρά, με αποτέλεσμα τα νεκροταφεία να δείχνουν πλούσια. Επιπλέον, στα ευρήματα των κυκλαδικών νεκροταφείων της ΠΕΧ περιλαμβάνονται χαρακτηριστικά αντικείμενα, όπως τα μαρμάρινα ειδώλια και αγγεία και τα τηγανόσχημα σκεύη που φέρουν παραστάσεις πλοίων.

Οι περίφημες αυτές παραστάσεις πλοίων των τηγανόσχημων σκευών σε συνδυασμό με τη μεγάλη διασπορά του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού τόσο εντός του συμπλέγματος των Κυκλάδων όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη, συντέλεσαν στο να θεωρηθούν οι κάτοικοι των Κυκλάδων θαλασσοπόροι και κύριοι διακινητές των κυκλαδικών αντικειμένων και των «περιζήτητων» κυκλαδικών πρώτων υλών (μάρμαρο, μέταλλα, οψιανός). Παράλληλα, θεωρείται ότι μαζί με τον υλικό πολιτισμό οι Κυκλαδίτες διέδωσαν την τεχνογνωσία που κατείχαν και αφορούσε την κατεργασία των μαρμάρινων αντικειμένων και των μετάλλων, ενώ οι κάτοικοι των περιοχών που ήρθαν σε επαφή μαζί τους επηρεάστηκαν από τις κυκλαδικές ταφικές πρακτικές, την ταφική αρχιτεκτονική, τις ιδέες και χρησιμοποίησαν τα σύμβολά τους¹.

Κατά τη μελέτη του υλικού πολιτισμού των αττικών και ευβοϊκών νεκροταφείων της ΠΕΧ, έχουν διαπιστωθεί έντονα κυκλαδικά στοιχεία στην ταφική αρχιτεκτονική, στα κινητά ευρήματα και στις ταφικές πρακτικές. Η παραπάνω παρατήρηση οδήγησε στη διαπίστωση ότι τα προαναφερθέντα νεκροταφεία διαφοροποιούνται από αυτά της ηπειρωτικής Ελλάδας της ίδιας περιόδου και ότι παρουσιάζουν περισσότερες ομοιότητες με τα νεκροταφεία των Κυκλάδων, γεγονός που οδήγησε μερίδα επιστημόνων, όπως ο Μυλωνάς, ο Ντούμας και η Σαπουνά-Σακελλαράκη, να τους αποδώσουν τον χαρακτηρισμό «πρωτοκυκλαδικά νεκροταφεία»².

Ο χαρακτηρισμός αυτός είναι αποτέλεσμα της προγενέστερης έρευνας αλλά και της πεποίθησης πολλών αρχαιολόγων ότι τα ευρήματα που συνοδεύουν έναν νεκρό είναι

¹ Broodbank 1989, Manning 1994: 227-229

² Mylonas 1959: 162-165, Doumas 1977, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-1987: 21, Sapouna-Sakellarakis 1987

απαραιτήτως ενδεικτικά της καταγωγής ή της κοινωνικής του θέσης³. Κατά συνέπεια, θεωρείται δεδομένη η παρουσία ανθρώπων από τις Κυκλάδες στις συγκεκριμένες θέσεις, η οποία σύμφωνα με ορισμένους μελετητές πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του αποικισμού των συγκεκριμένων περιοχών⁴.

Μάλιστα, αναλόγως με τον βαθμό των κυκλαδικών επιρροών και με την ποσότητα των Κυκλαδικών αντικειμένων έχουν προταθεί και διαφορετικοί τρόποι ερμηνείας. Για παράδειγμα, θέσεις όπου τα κυκλαδικά αντικείμενα απαντούν σε μεγάλη ποσότητα έχουν ερμηνευθεί ως κυκλαδικές αποικίες ή ως κοινότητες που είχαν αναπτύξει έντονη εμπορική δραστηριότητα με τις Κυκλάδες και φιλοξενούσαν Κυκλαδίτες εμπόρους. Αντιθέτως, όπου η παρουσία των κυκλαδικών στοιχείων είναι περιορισμένη ή απαντούν απομιμήσεις κυκλαδικών αντικειμένων τότε θεωρήθηκε ότι οι θέσεις αυτές δεν βρίσκονταν σε άμεση επαφή με τους Κυκλαδίτες⁵ και οι όποιες επιδράσεις οφείλονται σε έμμεσες επαφές μαζί τους.

Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι οι παραπάνω αντιλήψεις βασίζονται σε εν πολλοίς επισφαλείς παραδοχές, καθώς και ότι χρησιμοποιούν σύγχρονα ιστορικά φαινόμενα για να ερμηνεύσουν τα αρχαιολογικά δεδομένα του προϊστορικού Αιγαίου⁶. Αρχικά, οι απόψεις είναι βασισμένες στον παραδοσιακό διαχωρισμό του Αιγαίου σε διακριτές πολιτισμικές ενότητες (μινωικός, κυκλαδικός και ελλαδικός πολιτισμός), ο οποίος εξακολουθεί να υφίσταται παρά την κριτική που έχει δεχθεί τα τελευταία χρόνια. Η διάκριση του προϊστορικού Αιγαίου σε πολιτισμικές ενότητες βασίστηκε στην πεποίθηση ότι σε κάθε πολιτισμική ενότητα οι συνήθειες και ο τρόπος ζωής των ανθρώπων παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποτελούν την ειδοποιό διαφορά σε σχέση με τις άλλες πολιτισμικές ενότητες και για τον ίδιο λόγο διαφέρει και ο υλικός πολιτισμός τους⁷.

Παρόλα αυτά, η ιδέα ότι ομοιογενείς πολιτισμικές ενότητες αντιστοιχούν σε αμιγείς εθνοτικές ομάδες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια είναι μια σύγχρονη αντίληψη⁸ και πιθανότατα οι άνθρωποι του προϊστορικού

³ Morris 1992: 15-21

⁴ Mylonas 1959: 162-165, Doumas 1977, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-1987: 21, Sapouna-Sakellarakis 1987

⁵ Mavridis 2002: 257-258

⁶ Shennan 1989: 13

⁷ Jones 1997: 65, Papadatos 2007: 423

⁸ Eriksen 1993

Αιγαίου δεν είχαν επίγνωση της πολιτισμικής ταυτότητας που τους αποδίδεται σήμερα. Επιπροσθέτως, ακόμα και στη σύγχρονη εποχή τα γεωγραφικά όρια και ο υλικός πολιτισμός δεν είναι στατικά, αντιθέτως βρίσκονται σε διαρκή μεταβολή και επαναδιαμόρφωση, όπως έχει φανεί στο πέρασμα του χρόνου⁹.

Παράλληλα, το συγκεκριμένο ερμηνευτικό μοντέλο παρουσιάζει σοβαρές αδυναμίες. Αρχικά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει μια επικρατούσα άποψη για το τι συνιστά κυκλαδική αποικία και ότι οι αρχαιολόγοι στηρίζουν τα επιχειρήματά τους σε επισφαλή τεκμήρια που αφορούν την ποσότητα ή την ποιότητα των «κυκλαδικών» αντικειμένων που βρέθηκαν σε μια περιοχή. Επιπλέον, οι ερμηνείες κυμαίνονται από την ύπαρξη κυκλαδικής αποικίας έως την απλή παρουσία Κυκλαδιτών σε έναν τόπο κι από το οργανωμένο και εντατικό εμπόριο μεταξύ δυο περιοχών έως την απλή ανταλλαγή δώρων, δίχως να υπάρξει σαφής διαχωρισμός και διακριτά όρια μεταξύ των προαναφερθέντων¹⁰.

Στο πλαίσιο της κριτικής των συγκεκριμένων απόψεων, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στη μελέτη των ταφικών δεδομένων συνεχίζει να κυριαρχεί η προσέγγιση της Νέας Αρχαιολογίας¹¹, στην οποία εντάσσονται και οι παραπάνω ερμηνείες. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτές τις θεωρήσεις τα ταφικά δεδομένα αποτελούν παθητικό καθρέπτη της κοινωνίας¹². Κατά συνέπεια, πιστεύεται ότι ταφικές πρακτικές αντικατοπτρίζουν την κοινωνική πραγματικότητα και ότι η ποικιλομορφία που παρουσιάζουν τα ταφικά δεδομένα αντιστοιχεί στον βαθμό πολυπλοκότητας οργάνωσης της κοινωνίας¹³. Παράλληλα, σύμφωνα με τη θεωρία των ρόλων¹⁴, οι ρόλοι και οι κοινωνικές ταυτότητες που κατείχε ένας άνθρωπος κατά τη διάρκεια της ζωής του υποδηλώνονταν από τις ταφικές πρακτικές που επελέγησαν και από τα κτερίσματα που τον συνόδευαν. Συνεπώς, χρησιμοποιώντας τις απόψεις της Νέας Αρχαιολογίας και ακολουθώντας την επαγωγική μέθοδο τα κτερίσματα που συνοδεύουν έναν νεκρό είναι δηλωτικά της καταγωγής του και της κοινωνικής του θέσης.

Οι απόψεις της σχολής της Νέας Αρχαιολογίας δέχθηκαν σφοδρή κριτική από τους αρχαιολόγους της Μεταδιαδικαστικής Σχολής, οι οποίοι αντιμετώπισαν τις ταφικές

⁹ Mavridis 2002: 262

¹⁰ Papadatos 2007: 422-423

¹¹ Θανασούλια 2004: 1

¹² Saxe 1970, Binford 1971

¹³ Pearson 1999: 72

¹⁴ Saxe 1970: 6, 75

πρακτικές ως τελετουργίες. Για παράδειγμα, ο Hodder υποστήριξε ότι στις ταφικές πρακτικές δεν αποτυπώνεται η κοινωνική πραγματικότητα, καθώς μεταξύ των ταφικών πρακτικών και της κοινωνικής πραγματικότητας παρεμβάλλονται οι ιδεολογίες και οι αντιλήψεις των ανθρώπων που έθαβαν τους νεκρούς τους¹⁵. Ο Pearson εξέλιξε τη συγκεκριμένη άποψη, συμπληρώνοντας ότι μέσω των ταφικών πρακτικών τα άτομα και οι ομάδες μπορούν να επιδείξουν ή να αποκρύψουν, να ενισχύσουν ή να μειώσουν, να νομιμοποιήσουν ή να απαρνηθούν την πραγματική κοινωνική τους θέση, με αποτέλεσμα να δημιουργούν μια εικόνα που παρεκκλίνει από την πραγματικότητα¹⁶.

Επομένως, βάσει των θεωρήσεων της Μεταδιαδικαστικής αρχαιολογίας προκύπτει ότι τα ταφικά δεδομένα δεν αντικατοπτρίζουν παθητικά την κοινωνική οργάνωση αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν ενεργητικά από άτομα και ομάδες στο πλαίσιο πολιτικών, κοινωνικών ή άλλων στρατηγικών. Έτσι, η παρουσία κυκλαδικών αντικειμένων στους τάφους των νεκροταφείων της ηπειρωτικής Ελλάδας μπορεί να ειπωθεί υπό το πρίσμα αυτών των θεωριών, καθώς ο περιορισμός της έρευνας στον εντοπισμό ομοιοτήτων ή διαφορών μεταξύ των πολιτισμικών ενοτήτων αποτυγχάνει να δώσει λύση σε ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ των δρώντων υποκειμένων, καθώς και στο πως και τα δρώντα υποκείμενα αντιλαμβάνονταν τις εθνότητες, τα πολιτισμικά περιβάλλοντα και τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες εμπλέκονταν. Επιπλέον, τόσο η παραγωγή όσο η μεταφορά και η κατανάλωση ενός αντικειμένου αποτελούσαν σημαντικές διαδικασίες που έφεραν συμβολισμούς και ήταν ενδεικτικές μιας ταυτότητας. Είναι προφανές, λοιπόν, ότι με την ταξινόμηση του υλικού πολιτισμού σε πολιτισμικές ενότητες δεν συνυπολογίζεται η σύνθετη φύση των παραπάνω διαδικασιών και οι συμβολισμοί τους¹⁷.

Αναφορικά με τη χρονολόγηση, το φαινόμενο των κυκλαδικών αποικιών τοποθετείται χρονικά στην ΠΧ II περίοδο, την περίοδο του «διεθνούς πνεύματος» κατά τον Renfrew, δεδομένου ότι αποτέλεσε τη χρονική στιγμή έναρξης του εμπορίου μακράς εμβέλειας στο Αιγαίο, γεγονός που δημιούργησε ένα εύφορο πεδίο ανταλλαγής ιδεών, τεχνογνωσίας και τεχνέργων και συντέλεσε στη δημιουργία μιας «πολιτισμικής κοινής»¹⁸. Όσον αφορά το θέμα που πραγματεύεται η συγκεκριμένη

¹⁵ Hodder 1982: 150-154

¹⁶ Pearson 1999: 32-34

¹⁷ Mavridis 2002: 262-263

¹⁸ Renfrew 1972: 451-455

εργασία, η άποψη του Renfrew για το «διεθνές πνεύμα» της συγκεκριμένης περιόδου αξιοποιήθηκε από πολλούς ερευνητές στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν την παρουσία κυκλαδικών αντικειμένων εκτός Κυκλάδων. Ως προς το ταφικό πεδίο, υποστηρίχθηκε ότι η παρουσία εισαγμένων αντικειμένων οφείλεται στη δραστηριοποίηση των εμπορών ή στο ότι τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν προσωπικά αντικείμενα σημαντικών μελών της κοινότητας που είχαν πρόσβαση σε εξωτικά αγαθά¹⁹.

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει αφενός ότι τα αρχαιολογικά δεδομένα των νεκροταφείων συχνά είναι παραπλανητικά, καθώς παρουσιάζουν μια στρεβλή εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας και αφετέρου ότι σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα χρησιμοποιήθηκαν από μερίδα επιστημόνων στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τα αρχαιολογικά δεδομένα του Αιγαίου της ΠΕΧ. Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να ανιχνευθεί η κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων της Αττικής και της Εύβοιας και να αναζητηθεί η εθνοτική ταυτότητα των κατοίκων μέσα από την εξέταση των ταφικών δεδομένων των αττικών και των ευβοϊκών νεκροταφείων της ΠΕΧ.

Για την καλύτερη κατανόηση της ΠΧ κοινωνίας, παράλληλα με τα ταφικά δεδομένα θα εξετασθούν και τα οικιστικά, καθώς στους οικισμούς εντοπίζονται τα προσωπικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης των ατόμων της κοινότητας, από τη μελέτη των οποίων μπορούν να προκύψουν ασφαλέστερα συμπεράσματα για την κοινωνική σύνθεση. Αναφορικά με την ταυτοποίηση της καταγωγής των κατοίκων των παραπάνω περιοχών, θα χρησιμοποιηθούν οι αναλύσεις οστών (αναλύσεις στροντίου και DNA) που έχουν πραγματοποιηθεί στα υπό εξέταση νεκροταφεία, καθώς μόνο αυτές μπορούν να προσφέρουν περισσότερο ασφαλείς απαντήσεις.

Παράλληλα, η εξέταση θα πραγματοποιηθεί παρεκκλίνοντας από παγιωμένες αντιλήψεις που είτε αναφέρονται σε εθνοτικές ταυτότητες, είτε αντιμετωπίζουν τους κατοίκους των συγκεκριμένων περιοχών ως παθητικούς αποδέκτες κυκλαδικών αντικειμένων, τεχνολογιών και πρακτικών από Κυκλαδίτες εμπόρους. Αντιθέτως, στο επίκεντρο της μελέτης θα τεθούν οι στρατηγικές και οι επιδιώξεις ομάδων ανθρώπων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός τα δεδομένα θα ειπωθούν υπό το πρίσμα των παραπάνω θεωρήσεων, μέσω των οποίων θα γίνει προσπάθεια να εντοπιστούν οι συνθήκες μέσω των οποίων τα κυκλαδικά αντικείμενα κατέληξαν στα νεκροταφεία

¹⁹ Mavridis 2002: 257

της Αττικής και της Εύβοιας κατά την ΠΕΧ, να εξετασθεί ο μηχανισμός κάτω από τον οποίο λειτουργούσαν οι επαφές και οι ανταλλαγές των ανθρώπων της εποχής, να ανιχνευθούν οι επιδιώξεις που ώθησαν τους ανθρώπους να συμμετέχουν σε αυτό το δίκτυο επαφών και ανταλλαγών και να διερευνηθεί η σημασία που είχε για τον νεκρό και τους συγγενείς του η χρήση κυκλαδικών ταφικών πρακτικών και η επιλογή κυκλαδικού τύπου κτερισμάτων²⁰.

²⁰ Papadatos 2007: 421-424

Τσέπι

Το νεκροταφείο του Τσέπι βρίσκεται στην είσοδο της πεδιάδας του Βρανά Μαραθώνα, στους ΝΑ πρόποδες του υψώματος Κοτρώνι **(Εικ. 1)**²¹. Μέχρι σήμερα δεν έχει αποκαλυφθεί οικισμός που να σχετίζεται με το νεκροταφείο, ενώ η συσχέτισή του με τον παράλιο οικισμό του Πλάσι που βρίσκεται 2,5 χλμ. ανατολικότερα είχε εξαρχής απορριφθεί από τον Σ. Μαρινάτο που ήταν ο πρώτος ανασκαφέας του νεκροταφείου του Τσέπι αλλά και του οικισμού του Πλάσι²². Οι ανασκαφές του νεκροταφείου συνεχίζονται από το 1997 έως και σήμερα από την Μ. Παντελίδου-Γκόφα.

Στο Τσέπι ήρθαν στο φως υλικά κατάλοιπα που χρονολογούνται ήδη από την ΤΝΛ, εντούτοις κύρια περίοδος χρήσης του είναι η ΠΕ Ι, ενώ κάποιοι τάφοι χρησιμοποιούνται έως την ΠΕΙΙ περίοδο. Τα αρχαιολογικά δεδομένα προέρχονται από εξήντα έξι τάφους²³.

Ήδη από τις ανασκαφές του Μαρινάτου κατά την περίοδο 1970-1973 (είχαν αποκαλυφθεί μόλις δεκαπέντε τάφοι)²⁴, παρατηρήθηκε ότι οι τάφοι είναι διατεταγμένοι σε έξι παράλληλες σειρές με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, ενώ μεταξύ των σειρών σχηματίζονται διάδρομοι και μεταξύ των τάφων στενά περάσματα. Η συνέχεια της έρευνας εμπλούτισε σε μεγάλο βαθμό τη συνολική εικόνα που έχουμε για τη χωροταξική οργάνωση του νεκροταφείου και επιβεβαίωσε την αρχική παρατήρηση του Μαρινάτου. Η διάταξη των τάφων του Τσέπι είναι ασυνήθιστη για την εποχή, καθώς στα σύγχρονα μεγάλα νεκροταφεία της Εύβοιας και των Κυκλάδων είτε επικρατεί αταξία, είτε οι τάφοι είναι χωρισμένοι σε συστάδες²⁵.

Τύπος τάφου

Οι τάφοι που έχουν ανασκαφεί στο Τσέπι αντιστοιχούν σε δυο τύπους, τους κτιστούς **(Εικ. 2)** και τους κιβωτιόσχημους **(Εικ. 3)**. Για την κατασκευή τους ακολουθείται παρόμοια μέθοδος, καθώς αρχικά διανοιγόταν ένα όρυγμα στο έδαφος (λάκκος), του οποίου το σχήμα κυμαινόταν από ορθογώνιο έως τραπεζιόσχημο (η ανατολική πλευρά ήταν συνήθως στενότερη αφού εκεί διαμορφωνόταν η πλευρική είσοδος) κι

²¹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 11

²² Marinatos 1970: 349

²³ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 11

²⁴ Μαρινάτος 1970: 6-8

²⁵ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 287

έπειτα τα τοιχώματα του λάκκου επενδύονταν είτε με μαρμαρυγιακές σχιστολιθικές ή με ασβεστολιθικές πλάκες στην περίπτωση των κιβωτιόσχημων, είτε με κροκαλοπαγείς ποτάμιους λίθους δίχως συνδετική ύλη μεταξύ τους, στην περίπτωση των κτιστών²⁶.

Ο κτιστός τύπος με καλυπτήρια πλάκα επιχωριάζει στις Κυκλάδες ήδη από την ΤΝΛ περίοδο, όπως φαίνεται από την Κεφάλα της Κέας²⁷, ενώ αργότερα κατά την ΠΚ Ι σχεδόν εξαφανίζεται κι επανεμφανίζεται στην ΠΚ ΙΙ και ΠΚ ΙΙΙ. Επίσης, ο κιβωτιόσχημος τύπος χρησιμοποιείται από την αρχή της ΠΚ Ι στον Πηλό της Μήλου²⁸ και στις Λακκούδες τις Νάξου και αργότερα στους Αγίους Αναργύρους της Νάξου²⁹ και σε άλλα νεκροταφεία των Κυκλάδων. Στην Αττική οι συγκεκριμένοι τύποι τάφου απαντούν κυρίως στον Άγιο Κοσμά, οι οποίοι μάλιστα έχουν πολλές ομοιότητες με αυτούς του Τσέπι³⁰.

Οι τάφοι του Τσέπι φαινομενικά προσεγγίζουν τους κυκλαδικούς κιβωτιόσχημους και κτιστούς ως προς την τυπολογία, όμως η μοναδική ομοιότητα μεταξύ των κυκλαδικών τάφων και των τάφων του Τσέπι είναι η λίθινη επένδυση των τεσσάρων τοιχωμάτων του ορθογώνιου ορύγματος. Αντιθέτως, οι τάφοι του Τσέπι διαφοροποιούνται από τους κυκλαδικούς τύπους, καθώς σε αυτούς είχε διαμορφωθεί πλευρικό άνοιγμα εισόδου και πρόθυρο³¹, χαρακτηριστικά τα οποία κατά την Παντελίδου³² απαντούν μόνο στους τάφους της Αττικής.

Συγκεκριμένα, η πλευρική είσοδος του τάφου ήταν πάντοτε στραμμένη στα ΝΑ κι έπειτα από την τοποθέτηση της ταφής το στόμιο σφραγιζόταν με λεπτή σχιστολιθική πλάκα, ενώ το πρόθυρο είχε τη μορφή κάθετου ορύγματος και έκλεινε με μικρότερους λίθους και χώμα. Στη συνέχεια, το ταφικό κτίσμα καλυπτόταν με σχιστολιθικές ή σπανιότερα με ασβεστολιθικές πλάκες³³. Αξίζει να αναφερθεί, ότι ο τριμερής διαχωρισμός του τάφου (είσοδος, πρόθυρο, κυρίως θάλαμος) που απαντά στο Τσέπι, καθιερώνεται μέσα στις επόμενες περιόδους και αποτελεί χαρακτηριστικό

²⁶ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 288-289

²⁷ Coleman 1977: 45

²⁸ Edgar 1896-7: 39-42

²⁹ Doumas 1977: 73-74

³⁰ Mylonas 1959: 64

³¹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 287-290

³² Παντελίδου-Γκόφα 2005: 291

³³ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 294

των τάφων της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδίως της Αττικής (Τσέπι, Άγιος Κοσμάς, Ελευσίνα) έως και την ΥΕΧ³⁴.

Στις ιδιαιτερότητες των τάφων του Τσέπι θα πρέπει να προστεθεί ο λίθινος περίβολος που είχε διαμορφωθεί γύρω από κάθε τάφο. Ο περίβολος είχε τετράπλευρο σχήμα και ήταν σχηματισμένος από μια σειρά ποτάμιους λίθους (κροκαλοπαγείς ή ασβεστολιθικούς). Αντίστοιχος ατομικός περίβολος απαντά στο νεκροταφείο των Αστεριών στη Γλυφάδα³⁵. Η παρουσία του περιβόλου αφενός έχει πρακτικό χαρακτήρα, δηλαδή οριοθετεί τον χώρο και προστατεύει τον τάφο από καταστροφές και κινδύνους που διατρέχουν οι κτιστοί και κιβωτιόσχημοι τάφοι, καθώς βρίσκονται πλησίον της επιφάνειας του εδάφους³⁶ και αφετέρου θα μπορούσε να έχει συμβολικό χαρακτήρα και ο περίβολος να συνιστά μια προσπάθεια δήλωσης ιδιοκτησίας ενός ορισμένου χώρου από μια ομάδα ατόμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας υπόθεσης αποτελούν οι τάφοι 42 και 53³⁷ που περικλείονται από τον ίδιο περίβολο και είναι πιθανό τα άτομα που είχαν ενταφιαστεί σε αυτούς να ανήκουν στην ίδια συγγενική ομάδα.

Συμπληρωματικά σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική των τάφων, επικρατεί η άποψη ότι οι τάφοι για την κατασκευή των οποίων έχει δαπανηθεί μεγαλύτερη ενέργεια ανήκουν σε νεκρούς που κατείχαν υψηλή θέση στην κοινωνία³⁸. Δεδομένης αυτής της άποψης, αξίζει να αναφερθεί ότι σε κάποιους τάφους (Τ.7, Τ.9, Τ.12 και Τ.36) έχει παρατηρηθεί η σήμανση της εισόδου με δυο στήλες, τοποθετημένες εγκάρσια προς το άνοιγμα της εισόδου, όταν στους υπόλοιπους τάφους το πρόθυρο σφραγίζεται με λιθοσωρό. Οι στήλες ήταν κατά το δυνατόν όμοιες μεταξύ τους και είχαν γωνιώδη απόληξη. Σύμφωνα με την ανασκαφέα³⁹ εντύπωση προκαλεί ότι η συγκεκριμένη «μνημειώδης» σήμανση της εισόδου προστίθεται στους παλαιότερους τάφους κατά τη μετασκευή τους, όμως απουσιάζει από άλλους επιμελώς κτισμένους τάφους (Τ.20, Τ.22, Τ.24). Ο «μνημειώδης» τρόπος σήμανσης της εισόδου εκτός από το νεκροταφείο του Τσέπι φαίνεται ότι απαντά στο νεκροταφείο του Γκισούρι στα Νέα Στύρα

³⁴ Παντελίδου-Γκόφα 2009: 565-569

³⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2009: 438

³⁶ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 11, 287-291

³⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2007: 3

³⁸ Keswani 2004: 7

³⁹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 332-333

Εύβοιας⁴⁰, ενώ απουσιάζει από τις Κυκλάδες. Ο συγκεκριμένος τρόπος σήμανσης αποτελεί χαρακτηριστικό της ταφικής αρχιτεκτονικής των δυο νεκροταφείων και φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για περιορισμένο χρονικό διάστημα⁴¹.

Γενικά, στο Τσέπι παρατηρείται μια πρόθεση διαρκούς βελτίωσης της αρχιτεκτονικής των τάφων, γεγονός που διαπιστώνεται από τη μετασκευή των πρώιμων τάφων της ΝΛ περιόδου, ώστε να εξομοιωθούν τόσο λειτουργικά όσο και μορφολογικά με τον ενιαίο τύπο τάφου του νεκροταφείου⁴². Έτσι, από τη μια επιτυγχάνεται η κατασκευή μιας συμμετρικής και απολύτως λειτουργικής εισόδου, από την οποία είναι δυνατή η διέλευση και ο καθαρισμός του τάφου, ώστε να δεχθεί μια νέα ταφή και από την άλλη επιτυγχάνεται ένας ενιαίος τύπος τάφου δίχως διαφοροποιήσεις ως προς τη δαπάνη ενέργειας.

Ταφικές πρακτικές

Στο Τσέπι, μοναδική πρακτική ταφής αποτελούσε ο ενταφιασμός. Οι τάφοι στο Τσέπι περιλαμβάνουν πολλαπλές ταφές (**Εικ. 4**) και φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν από πολλές γενιές⁴³, ταφική πρακτική που τουλάχιστον κατά την ΠΚ Ι απαντά κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ την ίδια περίοδο στις Κυκλάδες επικρατούν οι πρωτογενείς ταφές⁴⁴. Σε κάποιους τάφους ο αριθμός των ατόμων που είχαν ενταφιασθεί ήταν πολύ μεγάλος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Τ.55, ο οποίος περιείχε ταφές τριάντα ατόμων περίπου⁴⁵, καθώς και οι Τ.10 και Τ.12 που περιείχαν είκοσι δυο και είκοσι επτά ταφές αντιστοίχως⁴⁶. Η επαναχρησιμοποίηση του ίδιου ταφικού κτίσματος ενδέχεται να υποδηλώνει ότι τα άτομα που ήταν ενταφιασμένα στον ίδιο τάφο συνδέονταν βιολογικά ή κοινωνικά μεταξύ τους.

Επίσης, η επαναλαμβανόμενη χρήση του ίδιου ταφικού κτίσματος απαιτούσε την ανακομιδή των παλαιότερων ταφών. Έτσι, με την εισαγωγή της νέας ταφής τα κατάλοιπα από τις παλαιότερες ταφές συγκεντρώνονταν κατά κανόνα στο δυτικό άκρο του ταφικού θαλάμου. Σε αντίθεση όμως με ότι συμβαίνει στα περισσότερα νεκροταφεία της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων αυτή την περίοδο, στο

⁴⁰ Kosma 2015

⁴¹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 332-333

⁴² Παντελίδου-Γκόφα 2005: 326

⁴³ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 330

⁴⁴ Doumas 1977: 50-51

⁴⁵ Παντελίδου-Γκόφα 2014: 15

⁴⁶ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 82, 96

Τσέπι παρατηρείται ιδιαίτερη φροντίδα κατά τη δευτερογενή μεταχείριση των οστών. Συγκεκριμένα, τα κρανία τοποθετούνται σε μια σειρά, συνήθως κατά μήκος της νότιας και δυτικής παρειάς του τάφου, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις (T.33, T.36, T.55, T.68) τα οστά δεν παραμερίζονται τυχαία. Αντιθέτως τα μακρά οστά τοποθετούνταν μαζί και δίπλα τους συγκεντρώνονταν οι φάλαγγες των ποδιών και των χεριών, οι σπόνδυλοι, τα πλευρά, τα οστά της λεκάνης και τα μικρότερα οστά. Επίσης, στην άκρη του τάφου και ανάμεσα στα οστά συγκεντρώνονταν τα κτερίσματα από τις παλαιές ταφές.⁴⁷ Η διαχείριση των σκελετικών καταλοίπων κατ' αυτόν τον τρόπο υποδηλώνει σεβασμό στις προηγούμενες ταφές.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, έπειτα από την προετοιμασία και τον καθαρισμό του ταφικού θαλάμου από τις παλαιότερες ταφές, τοποθετούταν η νέα. Οι νεκροί τοποθετούνταν εγκάρσια προς το μήκος του θαλάμου (**Εικ. 5**), συνήθως στο δεξί πλευρό, στραμμένοι προς την είσοδο σε έντονα συνεσταλμένη στάση⁴⁸. Ωστόσο, σε δυο περιπτώσεις (T.14 και T.33) ο νεκρός δεν τοποθετείται στον θάλαμο αλλά στο πρόθυρο, το οποίο ίσως οφείλεται στη θραύση των καλυπτήριων πλακών γεγονός που δυσχεραίνει την είσοδο στον ταφικό θάλαμο⁴⁹.

Ιδιαίτερη περίπτωση ταφικής πρακτικής αποτελεί ο αποθέτης 39 (**Εικ. 6**) που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νεκροταφείου. Ο λάκκος είχε διανοιχθεί κατά την ΤΝΛ περίοδο και χρησιμοποιήθηκε έως και την υπερπλήρωσή του. Από τα ευρήματα προκύπτει ότι στον λάκκο αποτέθηκαν θραυσμένα αγγεία επί τούτου, απορρίμματα και λίθοι μαζί με στάχτη, τα οποία φαίνεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί σε ταφικές τελετουργίες ή αποτελούσαν κατάλοιπα ταφικών τελετουργιών και τοποθετήθηκαν στον αποθέτη καθώς έπρεπε να διαφυλαχθούν⁵⁰.

Πρόσφατα, στο νεκροταφείο του Τσέπι εντοπίστηκε νέος αποθέτης νότια του λιθοσωρού 66. Στα κατώτερα στρώματα του νέου αποθέτη διαπιστώθηκε η εσκεμμένη θραύση κεραμικής, όπως και στον αποθέτη 39, ενώ τα ανώτερα στρώματα περιλαμβάνουν θραυσμένες λεκάνες. Έπειτα, από την υπερπλήρωσή του, ο αποθέτης είχε επικαλυφθεί με πέτρες και βότσαλα. Επιπλέον, στο κατώτερο τμήμα του λάκκου που περιλάμβανε στρώση από τέφρα, εντοπίστηκε ανεστραμμένο ακέραιο αγγείο με

⁴⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 328-329

⁴⁸ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 330

⁴⁹ Παντελίδου-Γκόφα 2016: 329

⁵⁰ Παντελίδου-Γκόφα 2016: 261-267

οπή στον πυθμένα, υποδηλώνοντας την τέλεση κάποιας τελετουργίας. Από τη μελέτη της κεραμικής φαίνεται ότι οι δύο Αποθέτες είναι σύγχρονοι, καθώς επικρατούν κατά βάση τα ίδια σχήματα αγγείων, ωστόσο στο νέο αποθέτη έχουν προκύψει και κάποιοι νέοι τύποι⁵¹.

Η σημασία της τελετής παραμένει άγνωστη, θα μπορούσε να συνοδεύεται από ευχές για τον νεκρό στο πλαίσιο νεκρόδειπνων ή θα μπορούσε να συνιστά ένδειξη φόβου και αποτροπαϊσμού. Οπωσδήποτε, ο αποθέτης 39 είναι ενδεικτικός της υπάρχουσας διαφοράς των ταφικών εθίμων μεταξύ Τσέπι και Κυκλάδων, καθώς συνιστά μια ταφική πρακτική που σπανίως απαντά στις Κυκλάδες⁵², αντιθέτως είναι γνωστή στην Αττική όπως φαίνεται από την αποκάλυψη αντίστοιχου αποθέτη, ίδιας χρήσεως στο νεκροταφείο των Αστεριών στη Γλυφάδα⁵³.

Παρόμοιες ενέργειες με αυτές του αποθέτη 39 φαίνεται ότι έχουν τελεστεί στον T.54, όπου πάνω στον σκελετό της τελευταίας ταφής βρέθηκαν μικρές πέτρες και θραύσματα χονδρών αγγείων. Το κρανίο του νεκρού είχε σπάσει και στο στόμα του είχε τοποθετηθεί μεγάλο βότσαλο. Η ταφική πρακτική του λιθοβολισμού δεν εφαρμόζεται μόνο στον συγκεκριμένο τάφο, καθώς απαντά επίσης στους T.42, T.45 και T.68⁵⁴.

Οστεολογική μελέτη

Ήδη από τις ανασκαφές του Μαρινάτου παρατηρήθηκε η χωρική οργάνωση του νεκροταφείου σε σειρές (**Εικ. 7**), επομένως με τη μελέτη της βιοαπόστασης (biodistance) αρχικά ερευνήθηκε αν και σε ποιο βαθμό η χωρική οργάνωση του νεκροταφείου βασίστηκε στους βιολογικούς δεσμούς των ενταφιασμένων. Δεύτερον, διερευνήθηκε εάν η εγκατάσταση μετά τον γάμο στο Τσέπι ακολουθούσε πατροτοπικό ή μητροτοπικό μοτίβο, το οποίο υπολογίστηκε συγκρίνοντας τη φαινοτυπική ποικιλία μεταξύ ανδρών και γυναικών (**Εικ. 8**). Για τις ανάγκες της μελέτης εφαρμόστηκαν οδοντικές μετρήσεις και συλλέχθηκαν οδοντικά μορφολογικά και κρανιακά (μη μετρικά) δεδομένα από διακόσια ενενήντα τρία άτομα⁵⁵.

⁵¹ Παντελίδου-Γκόφα 2012: 17-19

⁵² Παντελίδου-Γκόφα 2016: 261-267

⁵³ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 57

⁵⁴ Πετράκος 2008: 21-23

⁵⁵ Prevedorou & Stojanowski 2017: 580

Σε ό,τι αφορά το πρώτο ερώτημα, τα αποτελέσματα κατέληξαν στο ότι σε κάποιες σειρές του νεκροταφείου στο Τσέπι είναι ενταφιασμένοι άνθρωποι με βιολογική συγγένεια, όμως σε άλλες περιπτώσεις φάνηκε ότι ο ενταφιασμός ενός νεκρού σε μια σειρά ή σε έναν τάφο αποσκοπούσε στη συσχέτιση του συγκεκριμένου νεκρού με τους νεκρούς μιας συγγενικής ομάδας.

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα, από τα δεδομένα φάνηκε ότι η κοινότητα στο Τσέπι ήταν οργανωμένη μητροκεντρικά. Αυτό προέκυψε από το γεγονός ότι η γυναικεία φαινοτυπική ποικιλία ήταν χαμηλότερη, αν και σε μικρό βαθμό, σε σχέση με την ανδρική. Αυτά τα αποτελέσματα ενισχύουν το συμπέρασμα ότι οι γυναίκες συνιστούσαν μια περισσότερο σταθερή ομάδα κατοίκων στην κοινότητα του Τσέπι, ενώ οι άνδρες μετανάστευαν στην κοινότητα από άλλες περιοχές, γεγονός που ευνόησε τις διατοπικές επαφές και ανταλλαγές. Επομένως, η φύση της οργάνωσης του νεκροταφείου φαίνεται να αντανακλά την κοινωνική σύνθεση της κοινότητας του Τσέπι και ίσως την προβολή συγκεκριμένης καταγωγής. Οπωσδήποτε, είναι εμφανείς οι επαφές με άλλες περιοχές, οι οποίες ίσως εντεινόταν μέσω των επιγαμιών⁵⁶ κι έτσι θα μπορούσε να δικαιολογηθεί η παρουσία αντικειμένων που μιμούνται τα κυκλαδικά.

Κεραμική

Τα αγγεία που εντοπίστηκαν στους τάφους του Τσέπι είναι όλα μικρού μεγέθους κι επομένως μικρής περιεκτικότητας. Πρόκειται κυρίως για αγγεία σερβιρίσματος και πόσεως, ενώ συμπεριλαμβάνονται και αγγεία ειδικών χρήσεων (τηγανόσχημα σκεύη). Τα αγγεία του νεκροταφείου φαίνεται ότι συνδέονται με διαδικασίες πόσης και κατανάλωσης τροφής ίσως στο πλαίσιο κάποιας ταφικής τελετής. Αντιθέτως, από την κεραμική του νεκροταφείου απουσιάζουν αγγεία καθημερινής χρήσεως που απαντούν στους ΠΧ οικισμούς. Ως προς την κατασκευή των αγγείων, ο πηλός είναι ως επί το πλείστον καθαρός, περιέχοντας μικρά εγκλείσματα των τοπικών πετρωμάτων κι η όπτηση είναι ικανοποιητική⁵⁷.

Σχετικά με τα τεχνικά χαρακτηριστικά των αγγείων, από τη μελέτη προκύπτει ότι βασική τεχνική διακόσμησης στο Τσέπι είναι η εγχάρακτη, η οποία εφαρμόζεται τόσο σε αγγεία με μικρή όσο και σε αγγεία με μεγάλη επιφάνεια. Επιπλέον, απαντά η διακόσμηση με αραιή ερυθρή βαφή, χαρακτηριστική της ΠΕ I περιόδου, η οποία

⁵⁶ Prevedorou & Stojanowski 2017: 582, 591

⁵⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 316-318

εφαρμόζεται κυρίως στους πιθόσχημους αμφορείς και σε κάποιες πυξίδες, ενώ στις τεχνικές διακόσμησης συμπεριλαμβάνεται η επικάλυψη του αγγείου με ένα λεπτό στρώμα καθαρού πηλού (αλείφωμα). Η τεχνική αυτή εφαρμόζεται κυρίως στα τηγανόσχημα σκεύη και στα πώματα⁵⁸.

Στην κεραμική του νεκροταφείου του Τσέπι συμπεριλαμβάνονται κυρίως ελλαδικά σχήματα, όπως τα πιθόσχημα αγγεία με κυλινδρικό λαιμό και ευθύ χείλος που αποτελούν χαρακτηριστικό ελλαδικό σκεύος της ΠΕ Ι και απουσιάζουν από τις Κυκλάδες, οι ευρύστομες σφαιρικές πρόχοι που διαφέρουν από τις κυκλαδικές πρόχους με στενό λαιμό, οι ευρύστομες προχοΐσκες με χονδρή λαβή κυκλικής διατομής⁵⁹, που όμοιες έχουν βρεθεί στον Άγιο Κοσμά⁶⁰ και είναι χαρακτηριστικές της ΠΕ ΙΙ και οι ημισφαιρικοί σκύφοι που διαφέρουν από τους ρηχούς κυκλαδικούς και βρίσκουν παράλληλα στην Εύτρηση⁶¹.

Εντούτοις, περιλαμβάνονται αγγεία που θεωρούνται κατεξοχήν κυκλαδικά. Συγκεκριμένα, στο νεκροταφείο απαντούν οι αμφορίσκοι με σφαιρικό πεπιεσμένο σώμα, κωνικό ή κυλινδρικό λαιμό και εγχάρακτη διακόσμηση⁶² (**Εικ. 9**). Το σχήμα θεωρείται κυκλαδικό και είναι γνωστό ήδη από τις ανασκαφές των τάφων της Μήλου⁶³. Ωστόσο, η Παντελίδου⁶⁴ παρατηρεί ότι τυπολογικά το αγγείο έχει ομοιότητες με έναν τύπο αττικού κρατήρα, ενώ συμπληρώνει ότι οι βαθιές εγχαράξεις που φέρει αποτελούν επίσης τοπικό χαρακτηριστικό. Επίσης, το γεγονός ότι βρέθηκε σε μεγάλη ποσότητα στον αποθέτη 39 (**Εικ. 13**) αποτελεί ακόμα μια απόδειξη ότι το αγγείο είναι τοπικής παραγωγής.

Κυκλαδικού τύπου αγγείο και χαρακτηριστικό της ομάδας Κάμπου αποτελούν οι σφαιρικές πυξίδες με χαμηλό λαιμό. Στο Τσέπι απαντούν σφαιρικές πυξίδες με δυο κυλινδρικές αποφύσεις ψηλά στον ώμο, ωστόσο διακρίνεται η απόπειρα ενσωμάτωσης τοπικών χαρακτηριστικών στο παραδοσιακό κυκλαδικό σχήμα. Έτσι, η έντυπη στιγματώη, καθώς και η νευρωτή ανάγλυφη διακόσμηση συνιστούν τοπικές τεχνικές, αφενός διότι η πρώτη δεν απαντά αλλού παρά μόνο στο Τσέπι και αφετέρου

⁵⁸ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 317

⁵⁹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 303-306

⁶⁰ Mylonas 1959: fig. 151

⁶¹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 309

⁶² Παντελίδου-Γκόφα 2005: 300

⁶³ Τσουντας 1898: ΠΙΝΑΞ 9. 1, 4, Renfrew 1972: εικ. 10.2.1, 10.2.7, Doumas 1977: Fig. 3. f, j

⁶⁴ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 300-303

διότι η νευρωτή ανάγλυφη διακόσμηση έχει παράλληλα όστρακα από την Εύτρηση και από τον αποθέτη 39 του νεκροταφείου⁶⁵ (**Εικ. 10**).

Στην κεραμική κυκλαδικού τύπου θα πρέπει να προστεθούν τα αρυβαλλοειδή με εγχάρκτη σπείρα στο σώμα του αγγείου. Το αγγείο είναι χαρακτηριστικό της ομάδας Κάμπου, ωστόσο το όστρακο που βρέθηκε στο Τσέπι μάλλον συνιστά απομίμηση του κυκλαδικού αρυβαλλοειδούς σκεύους καθώς στις Κυκλάδες η σπείρα καταλαμβάνει μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του αγγείου και αποδίδεται με πιο φυσιοκρατικό τρόπο⁶⁶ (**Εικ. 11**).

Από τις αναφορές κυκλαδικού τύπου αγγείων του Τσέπι δεν θα μπορούσαν να απουσιάσουν τα τηγανόσχημα σκεύη. Σύμφωνα με την Παντελίδου⁶⁷ τα τηγανόσχημα του Τσέπι, εντάσσονται στην ομάδα τηγανόσχημων της Αττικής με κύριο θέμα το αστέρι με σπείρα στο κέντρο (**Εικ. 12**), ενώ βρίσκει παράλληλα σε τέσσερα σκεύη και όστρακα από τον Άγιο Κοσμά⁶⁸, ένα τηγανόσχημο από τη Νέα Μάκρη και κάποια όστρακα από την Κοκκινιά. Στα αττικά χαρακτηριστικά πρέπει να προστεθούν η έντυπη διακόσμηση και οι λαβές σχήματος Π. Το πλησιέστερο παράλληλο από τις Κυκλάδες είναι ένα τηγανόσχημο από το Άνω Κουφονήσι⁶⁹, όμως παρά τις ομοιότητες εντοπίζονται και αρκετές διαφορές στα δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία.

Ως προς τη σύσταση του πηλού, έχουν πραγματοποιηθεί πετρογραφικές αναλύσεις σε εκατόν είκοσι δείγματα από την κεραμική του αποθέτη 39. Από τις αναλύσεις προέκυψε ότι οι κεραμικές ύλες φαίνεται να είναι τοπικές και συνδέονται με τους γνεύσιους και μαρμαρυγιακούς σχιστόλιθους της Καισαριανής και της άνω τεκτονικής ενότητας της Αττικής, στην οποία ανήκει η πεδιάδα του Μαραθώνα⁷⁰. Ωστόσο, κρίνεται απαραίτητο να επισημανθεί ότι η πεδιάδα του Μαραθώνος ανήκει γεωγραφικά στην Αττικο-Κυκλαδική Μάζα, στην οποία συμπεριλαμβάνεται επίσης η περιοχή της νότιας Εύβοιας και η περιοχή του κεντρικού Αιγαίου⁷¹. Επομένως, βάσει αυτών των στοιχείων δεν μπορεί να γίνει διάκριση που να στηρίζεται σε

⁶⁵ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 306-308

⁶⁶ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 308-309

⁶⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 310

⁶⁸ Mylonas 1959: fig. 146, 148, 159, 160

⁶⁹ Ζαφειροπούλου 1970: 50, Εικ. 5

⁷⁰ Πομώνης 2016: 287

⁷¹ Πομώνης 2016: 275

πετρογραφικές αναλύσεις της τοπικής κεραμικής από την εισαγμένη από τις Κυκλάδες ή από τη νότια Εύβοια, εφόσον οι παραπάνω περιοχές έχουν όμοιους γεωλογικούς σχηματισμούς.

Μολαταύτα, κατά την ανάλυση διακρίθηκαν διαφορετικές συνταγές-ομάδες που χρησιμοποιήθηκαν για την παρασκευή του πηλού. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πετρογραφική ομάδα 1A, που χαρακτηρίζεται από πορτοκαλί πηλό με μεγάλη περιεκτικότητα γωνιωδών θραυσμάτων ασβεστίτη και που είναι εμφανώς διαφορετική από τις υπόλοιπες ομάδες, καθώς τα αγγεία της ξεχωρίζουν για το μέγεθος τους και το πάχος των τοιχωμάτων τους και είναι η μοναδική ομάδα που τα αγγεία της δεν φέρουν αλείφωμα⁷². Ο πορτοκαλί πηλός με μεγάλη περιεκτικότητα εγκλεισμάτων ασβεστίτη απαντά συνήθως στις Κυκλάδες, συνεπώς η συνταγή της πετρογραφικής ομάδας 1A, θα μπορούσε να μιμείται την αντίστοιχη κυκλαδική, ωστόσο χρησιμοποιείται για την κατασκευή σκύφων που όπως αναφέρθηκε παραπάνω συνιστούν τοπικό αγγείο⁷³.

Οψιανός

Λεπίδες οψιανού, φολίδες και ένα υπόλειμμα πυρήνα έχουν βρεθεί στο Τσέπι (**Εικ. 14**). Η προτίμηση στις λεπίδες οψιανού είναι εμφανής, καθώς ο αριθμός τους υπερτερεί έναντι των φολίδων (4/5 του συνόλου⁷⁴), ενώ η παρουσία φολίδων και του υπολείμματος του πυρήνα είναι ενδεικτικά στοιχεία της τοπικής κατεργασίας τους. Τα αντικείμενα από οψιανό δεν απαντούν σε μεγάλη ποσότητα στο νεκροταφείο του Τσέπι κι επιπλέον δεν έχει διαπιστωθεί η ακριβής τους χρήση στο νεκροταφείο⁷⁵, εάν δηλαδή συνόδευαν το νεκρό ως κτερίσματα, γεγονός που αποτελεί συνηθισμένη κυκλαδική πρακτική⁷⁶ ή αν χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο κατά τη διαδικασία ταφής και μετά τη χρήση τους παρέμεναν στον τάφο.

Οι λεπίδες αποτελούν την πλειοψηφία των αντικειμένων του Τσέπι που είναι κατασκευασμένα από οψιανό. Είναι απλές, δίχως δευτερογενή επεξεργασία και δεν έχουν μετασχηματισθεί σε ειδικά εργαλεία. Το μήκος τους με εξαίρεση μια λεπίδα του T.22 (το μήκος της είναι 7,3 εκατοστά), κυμαίνεται από 2 έως 3,5 εκατοστά⁷⁷,

⁷² Πομώνης 2016: 287

⁷³ Πομώνης 2016: 280

⁷⁴ Συρίγου 2016: 336

⁷⁵ Παντελίδου Γκόφα 2005: 321

⁷⁶ Carter 2008a: 229-230

⁷⁷ Παντελίδου Γκόφα 2005: 321

χαρακτηριστικά που δεν συνάδουν με τις πρισματικές κυκλαδικές λεπίδες οψιανού επιμελημένης κατασκευής, που το μήκος τους άγγιζε τα 10 εκατοστά και δεν έφεραν ίχνη χρήσης⁷⁸. Επιπλέον, οι λεπίδες του Τσέπι εντοπίστηκαν στους τάφους μεταξύ σωρευμένων οστών και δίχως σχέση με την τελευταία ταφή, επομένως φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ως εργαλεία παρά ως κτερίσματα. Επίσης, αναλογικά με τον αριθμό των ταφών ο αριθμός των οψιανών είναι ελάχιστος, συνεπώς δεν υπάρχει αντιστοιχία ταφής και εργαλείου, ούτε υπήρχαν οψιανοί σε όλους τους τάφους⁷⁹.

Λίθινα εργαλεία, αγγεία, ειδώλια και οστέινα αντικείμενα

Στα αντικείμενα του νεκροταφείου συμπεριλαμβάνονται οι χρωματοτρίπτες (**Εικ. 15**), οι οποίοι ως επί το πλείστον είναι οστέινοι σε αντίθεση με τους κυκλαδικούς που είναι μαρμάρيني, ενώ έχει βρεθεί κι ένας λίθινος. Το σχήμα τους είναι ορθογώνιο με κοίλη διατομή και είναι κατασκευασμένοι από μακρά οστά ζώων, μάλλον βοοειδών. Σε ορισμένους υπάρχουν οπές στις δυο ή και στις τέσσερις γωνίες, οι οποίες διευκόλυναν κατ' άγνωστο προς εμάς τρόπο τη χρήση του αντικειμένου.

Τρεις από τους χρωματοτρίπτες του νεκροταφείου φέρουν ίχνη ερυθρού χρώματος (τάφοι T.3, T.12, T. 16)⁸⁰ και οι δύο έχουν βρεθεί στο ίδιο αρχαιολογικό περιβάλλον με ύπερους (T.12, T.16)⁸¹. Η συγκεκριμένη συνθήκη παραπέμπει στην κυκλαδική ταφική πρακτική καλλωπισμού του σώματος στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών, αναπόσπαστο κομμάτι των οποίων αποτελούσε η παραγωγή λεπίδων οψιανού και η κονιορτοποίηση χρωστικών ουσιών με τη χρήση χρωματοτριπτών, ύπερων και λίθινων φιαλών⁸².

Συναφή στα παραπάνω αντικείμενα είναι τα ευρήματα του τάφου 58. Στον τάφο εντοπίστηκαν τέσσερις οστέινοι χρωματοτρίπτες, μάλιστα πάνω στον ένα υπήρχε μια λεπίδα οψιανού, ένα λίθινο πινάκιο που σώζει ίχνη χρώματος και δεκαεπτά λίθινες χάντρες, οι οποίες φαίνεται ότι συνιστούσαν περίαπτο⁸³. Συνεπώς, τα συγκεκριμένα ευρήματα χρησιμοποιούνταν για συγκεκριμένες τελεουργίες, βασικό μέρος των

⁷⁸ Carter 2008a: 229-230

⁷⁹ Παντελίδου Γκόφα 2005: 322-323

⁸⁰ Παντελίδου Γκόφα 2005: 320-321

⁸¹ Παντελίδου Γκόφα 2005: 96-97, 118

⁸² Papadatos 2016: 12-13

⁸³ Πετράκος 2012a: 20-21

οποίων αποτελούσε η προετοιμασία του σώματος του νεκρού, που περιλάμβανε την αποτρίχωση με λεπίδες οψιανού και τον χρωματισμό του σώματος.

Στα λίθινα αντικείμενα του νεκροταφείου πρέπει να προστεθούν τα μαρμάρινα ειδώλια (**Εικ. 16**). Από τους τάφους του νεκροταφείου προέρχονται μόνο δυο (T. 19, T.10), εκ των οποίων το ένα είναι εξαιρετικά σχηματοποιημένο και άλλα τρία από τον αποθέτη 39 που βρίσκονται σε προθήκες του Μουσείου Μαραθώνα. Το ειδώλιο T.19, 11 εντάσσεται στην κατηγορία των σχηματοποιημένων σανιδόμορφων ειδωλίων με κυλινδρικό λαιμό και τραπεζιόσχημο σώμα⁸⁴. Τα πλησιέστερα παράλληλά του βρέθηκαν στον τάφο 103 του Πύργου της Πάρου⁸⁵. Τα τρία ειδώλια από τον αποθέτη 39 που εκτίθενται στο Μουσείο Μαραθώνος, είναι μεγαλύτερα σε μέγεθος, όμως έχουν το ίδιο τραπεζιόσχημο σώμα.

Επίσης, το ειδώλιο T.10, 8 ανήκει στα σχηματοποιημένα ειδώλια και είναι όμοιο με σπάτουλα. Σύμφωνα με την Παντελίδου στο ειδώλιο διακρίνονται επιδράσεις από Κυκλάδες και Θεσσαλία και η χρονολόγησή του είναι αρκετά πρώιμη, καθώς το εντάσσει στην ομάδα Πηλού των Κυκλάδων και στη δεύτερη περίοδο Ραχμανίου στα Πευκάκια⁸⁶.

Σχετικά με την κατασκευή των μαρμάρινων ειδωλίων του Τσέπι, το μάρμαρο οπωσδήποτε έχει εισαχθεί από τις Κυκλάδες, όμως το ειδώλιο θα μπορούσε να έχει κατασκευαστεί στο Τσέπι, άλλωστε υπήρξε απόπειρα κατασκευής ειδωλίων, όπως φαίνεται από το λίθινο τμήμα σχηματικού ειδωλίου Λ658 και από το πήλινο αντικείμενο 2500 από τον αποθέτη 39, που ίσως συνιστούσε κακότεχο ειδώλιο⁸⁷.

Μεταλλικά αντικείμενα

Στα μεταλλικά αντικείμενα του νεκροταφείου συμπεριλαμβάνονται χάλκινες χάνδρες, μια χρυσή, αργυρά ελάσματα, ένας ασημένιος λεπτός δακτύλιος (T.19, 7) και τμήματα χρυσής στικτής ταινίας (T.12, 12). Για την κατασκευή των κοσμημάτων χρησιμοποιήθηκαν μεταλλικά ελάσματα. Η χρυσή χάνδρα (T.12, 11) κατασκευάστηκε με τη μέθοδο περιέλιξης φύλλου, ενώ η κοσμημένη ταινία με τη συναρμολόγηση δυο επάλληλων φύλλων χρυσού και η διακόσμησή της επιτυγχάνθηκε με την τεχνική *repousse* και τη χρήση λεπτής ακίδας. Επίσης,

⁸⁴ Παντελίδου Γκόφα 2005: 323

⁸⁵ Τσουντας 1898: ΠΙΝΑΞ 11. 7, 3

⁸⁶ Παντελίδου Γκόφα 2005: 323

⁸⁷ Παντελίδου Γκόφα 2016: 233

χρησιμοποιήθηκε έλασμα για την κατασκευή του ασημένιου δακτυλίου (T.19, 7), καθώς και για την κατασκευή του γλωσσοειδούς αντικειμένου (T.5, 3), που ίσως συνιστά περίαπτο⁸⁸.

Σχετικά με τη διασπορά των μεταλλικών αντικειμένων, παρατηρήθηκε ότι μεταλλικά αντικείμενα έχουν βρεθεί μόνο σε έξι τάφους (T.5, T.7, T.9, T.12, T.17, T.19). Συγκεκριμένα, στον T.12 που είναι ο πιο πλούσιος τάφος του νεκροταφείου βρέθηκαν οκτώ από τα συνολικά δεκατέσσερα μεταλλικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί στο Τσέπι⁸⁹. Ο ίδιος τάφος περιείχε τα μοναδικά δυο χρυσά αντικείμενα του νεκροταφείου και έξι από τα επτά αργυρά αντικείμενα. Επίσης, τα χάλκινα αντικείμενα απαντούν σε τρεις τάφους (T.5, T.9, T.17), εκ των οποίων ο ένας (T.5) είναι από τους πλουσιότερους τάφους του νεκροταφείου⁹⁰.

Σε ανάλυση που πραγματοποιήθηκε σε αργυρό έλασμα από τον αποθέτη 39, φάνηκε ότι η περιεκτικότητά του σε άργυρο φτάνει το 85%⁹¹ (**Εικ. 18**). Η μεγάλη περιεκτικότητα σε άργυρο ίσως προσδίδει μεγαλύτερη αξία στο αντικείμενο, καθώς χρειαζόταν ιδιαίτερη εξειδίκευση και τεχνικές γνώσεις ώστε να επιτευχθεί ο διαχωρισμός των μεταλλευμάτων και η παραγωγή καθαρού μεταλλεύματος⁹².

Ιδιαίτερο εύρημα ως προς τη φύση του και μοναδικό στο νεκροταφείο του Τσέπι είναι το τμήμα λιθάργυρου που εντοπίστηκε στο πρόθυρο του τάφου T.7. Το τμήμα λιθάργυρου βρέθηκε πλησίον ενός οστράκου που χρονολογείται στην ΠΕ I κι επομένως το καθιστά το αρχαιότερο δείγμα κυπέλλωσης μολύβδου με σκοπό την παραγωγή αργύρου⁹³. Ως τόπος προέλευσης θα πρέπει να θεωρηθεί η περιοχή Λαύριο-Θορικός λόγω εγγύτητας, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την ορυκτολογική μελέτη⁹⁴. Η παρουσία του λιθάργυρου σε ταφικό περιβάλλον ενδέχεται να υποκρύπτει ιδιαίτερα μηνύματα και πληροφορίες σχετικά με την ιδιότητα, την κοινωνική θέση ή την καταγωγή του νεκρού. Ωστόσο, η Παντελίδου⁹⁵ λόγω της ελλιπούς διατήρησής του και του σημείου που βρέθηκε (στο πρόθυρο και όχι στον

⁸⁸ Παντελίδου Γκόφα 2005: 319-320

⁸⁹ Παντελίδου Γκόφα 2005: 96-97

⁹⁰ Παντελίδου Γκόφα 2005: 55, 75, 122

⁹¹ Παντελίδου Γκόφα 2016: 235

⁹² Renfrew 1972: 523, Gale & Gale 1984: 258-259

⁹³ Παντελίδου Γκόφα 2005: 323

⁹⁴ Οικονόμου & Χιώτη 2005: 345-349

⁹⁵ Παντελίδου Γκόφα 2005: 323

ταφικό θάλαμο σε σχέση με την ταφή) θεωρεί αμφίβολη τη σχέση του με κάποιον νεκρό.

Συμπληρωματικά, η μήτρα 1887 και το θραύσμα μήτρας 2501 που βρέθηκαν στον αποθέτη 39, υποδεικνύουν την παραγωγή μεταλλικών αντικειμένων στο νεκροταφείο⁹⁶, η οποία ίσως τελούταν στο πλαίσιο κάποιας νεκρικής τελετής (**Εικ. 17**).

Τα παραπάνω αντικείμενα λόγω σπανιότητας συνιστούν ευρήματα ιδιαίτερης αξίας και η απόθεση τους στους τάφους πιθανώς προσδίδει κύρος στον νεκρό ή στους εν ζωή συγγενείς του. Συγκεκριμένα, η απόκτηση των μετάλλων υποδεικνύει εξωτερικές επαφές και δραστηριοποίηση στη μεταφορά πρώτων υλών και στην ανταλλαγή προϊόντων. Συνεπώς ενδέχεται τα άτομα που ασχολήθηκαν με τις παραπάνω δραστηριότητες να έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού στην κοινότητα.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω το Τσέπι με μια πρώτη ματιά συγκεντρώνει πολλά κυκλαδικά στοιχεία, όπως το σχήμα των τάφων, η κεραμική, τα μεταλλικά αντικείμενα που κυρίως απαντούν στις Κυκλάδες λόγω της εγγύτητας στις πηγές χαλκού και αργύρου και τα μαρμάρινα ειδώλια. Βάσει αυτών των χαρακτηριστικών και σύμφωνα με τις θεωρήσεις παραδοσιακών αρχαιολόγων το Τσέπι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κυκλαδική αποικία. Ωστόσο, μια προσεκτική μελέτη αποκαλύπτει ιδιαιτερότητες που διαφοροποιούν έντονα το Τσέπι από τις Κυκλάδες. Όπως είδαμε, οι τάφοι του παρουσιάζουν αττικά χαρακτηριστικά, όπως η πλευρική είσοδος και το πρόθυρο, που μετέπειτα αποτελούν κατεξοχήν χαρακτηριστικά των τάφων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Επίσης, ο τετράπλευρος περίβολος γύρω από κάθε τάφο αποτελεί αττικό χαρακτηριστικό αφού απαντά επίσης στο νεκροταφείο των Αστεριών.

Επιπλέον, σημαντικές πληροφορίες εξάγονται από τις ταφικές πρακτικές που ακολουθούν τα ελλαδικά πρότυπα των ομαδικών ταφών, της συνεχούς επαναχρησιμοποίησης του τάφου και της δευτερογενούς μεταχείρισης των σκελετικών καταλοίπων. Έπειτα, οι νεκρικές τελετουργίες που τελούνται από την κοινότητα αποτελούν τοπικές πρακτικές, όπως φαίνεται από τη χρήση των αποθετών.

⁹⁶ Παντελίδου Γκόφα 2016: 246

Ωστόσο, όμοιες πρακτικές ακολουθούνται στα Αστέρια Γλυφάδας, όπως θα φανεί στη συνέχεια της εργασίας.

Στην κεραμική απαντούν ελλαδικά σχήματα και στα παραδοσιακά κυκλαδικά αποδίδονται ελλαδικά χαρακτηριστικά, ώστε αυτά βρίσκουν πλησιέστερα παράλληλα σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας παρά στις Κυκλάδες. Σχετικά με τα μαρμάρια ειδώλια που αποτελούν το κατεξοχήν κυκλαδικό αντικείμενο, απαντούν μόνο δυο σχηματοποιημένα στο νεκροταφείο, μαζί με δυο τοπικές απομιμήσεις. Ενώ, όσον αφορά τα μεταλλικά αντικείμενα, βάσει της ορυκτολογικής μελέτης τμήματος λιθάργυρου, ως στιγμής η μοναδική πηγή προμήθειας μεταλλευμάτων θεωρείται το Λαύριο. Ωστόσο, θα πρέπει να πραγματοποιηθεί μελέτη και στα υπόλοιπα μεταλλικά αντικείμενα, καθώς είναι πιθανό να μην προέρχονται όλα τα μεταλλεύματα ή τα μεταλλικά αντικείμενα από την πηγή.

Επομένως, βάσει του υλικού πολιτισμού δεν μπορεί να σταθεί το παλαιό ερμηνευτικό μοντέλο που ταυτίζει την ύπαρξη κυκλαδικών αντικειμένων με την παρουσία Κυκλαδιτών και την ύπαρξη αποικιών, αφενός επειδή δεν γνωρίζουμε αν οι άνθρωποι που δημιούργησαν τα αντικείμενα αυτά είχαν επίγνωση της πολιτισμικής ταυτότητας που τους αποδίδουμε σήμερα και αφετέρου επειδή τα αντικείμενα δεν είναι εισαγμένα κυκλαδικά παρά τις κυκλαδικές τους επιρροές, ούτε υπερτερούν των εγχώριων αντικειμένων.

Επιπλέον, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη οι νεκροί που ενταφιάστηκαν με κυκλαδικά αντικείμενα είχαν οικονομική ευρωστία και σημαντική θέση στην κοινότητα. Για την αποδοχή ή την απόρριψη αυτής της άποψης διερευνήθηκαν οι τάφοι του νεκροταφείου του Τσέπι, ώστε να εντοπιστούν αυτοί με τα κυκλαδικά αντικείμενα και να εξεταστεί εάν είναι πλουσιότεροι από τους άλλους. Πλουσιότεροι θα πρέπει να θεωρηθούν οι τάφοι στους οποίους αναλογούσαν περισσότερα και σπανιότερα κτερίσματα ανά νεκρό και αυτοί που το μέγεθός τους υπερτερούσε έναντι των άλλων.

Σε ό,τι αφορά το μέγεθος των τάφων, δεν διακρίθηκαν ιδιαίτερες διαφορές, καθώς όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στο νεκροταφείο του Τσέπι είχε εφαρμοσθεί ένας ενιαίος τύπος τάφου. Εξαίρεση αποτελούν οι τάφοι με τη «μνημειώδη» σήμανση στην είσοδο (T.7, T.9, T.12 και T.36). Σχετικά με τα ευρήματα των τάφων, περισσότερο πλούσιοι φαίνονται οι T.5, T.10, T.12, T.19, T.33, T.55, T.58⁹⁷, οι οποίοι

⁹⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 49-56, 91-97, 127-141, 190-201

συγκεντρώνουν περίπου το 50% των ευρημάτων του νεκροταφείου κι ανάμεσα στα ευρήματα αυτά συμπεριλαμβάνονταν μαρμάρινα αντικείμενα (ειδώλια, τριπτήρας), αργυρά και χρυσά αντικείμενα. Εντούτοις, κυκλαδικά αντικείμενα υπήρχαν σε τάφους με ένα ή δυο κτερίσματα.

Από τη μελέτη των τάφων φαίνεται ότι δεν είχαν όλοι οι κάτοικοι του Τσέπι τη δυνατότητα να έχουν στην κατοχή τους εξωτικά αντικείμενα. Τα συγκεκριμένα αντικείμενα θεωρούνταν εξωτικά είτε επειδή η πρώτη ύλη τους ήταν εισαγμένη, είτε επειδή συνιστούσαν προϊόντα που για την παραγωγή τους απαιτούταν εξειδικευμένη γνώση. Η χρήση και η απόκτηση αυτών των αντικειμένων πιθανότατα αποσκοπούσε στην προβολή των κοινωνικών δράσεων ενός ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων.

Επομένως, εάν το Τσέπι ήταν κυκλαδική αποικία τότε όλοι οι νεκροί θα συνοδεύονταν από ένα αντικείμενο κυκλαδικού τύπου. Επιπλέον, ακόμη και αν τα άτομα που είχαν ενταφιαστεί με αυτά τα αντικείμενα κατάγονταν από τις Κυκλάδες και αναγνώριζαν την πολιτισμική διαφορά των δυο περιοχών όπως την ορίζουμε σήμερα, φαίνεται ότι είχαν υιοθετήσει πρακτικές του νέου τόπου διαμονής τους, όπως προκύπτει από τη μελέτη του υλικού πολιτισμού, καθώς στα αντικείμενα του Τσέπι συνυφαίνονται τα κυκλαδικά με τα ελλαδικά χαρακτηριστικά.

Τέλος, από τη χωρική οργάνωση των τάφων σε σειρές και την οστεολογική μελέτη προκύπτει ότι το Τσέπι συνιστά το πρωιμότερο νεκροταφείο με χωρική οργάνωση στην ηπειρωτική Ελλάδα, υποδηλώνοντας την παρουσία συγγενικών ομάδων, που επεδίωκαν να εκφράσουν μια συγκεκριμένη ταυτότητα. Η έκφραση και η διατήρηση της συγκεκριμένης ταυτότητας στο πέρασ των χρόνων πιθανώς να μεταφράζεται ως λατρεία και αφηρωισμός των προγόνων, παράλληλα όμως είναι πιθανό να σχετίζεται με τη γραμμική κληροδότηση ιδιοκτησίας. Το τελευταίο επιχείρημα ενισχύεται από το γεγονός ότι άτομα που δεν παρουσιάζουν βιολογική συγγένεια ενταφιάζονται στους ίδιους τάφους ή στην ίδια σειρά τάφων με μια συγγενική ομάδα διεκδικώντας με αυτόν τον τρόπο την ιδιοκτησία ή τα προνόμια των νεκρών της.

Καταλήγοντας, η παρουσία κυκλαδικών αντικειμένων ενδέχεται να σχετίζεται με τις εξωγαμίες ανδρών που ίσως κατάγονταν από τις Κυκλάδες, καθώς και η θέση του νεκροταφείου πλησίον της θάλασσας υποδεικνύει θαλάσσια ταξίδια. Οι νέοι κάτοικοι μαζί τους έφεραν νέα σκεύη και τεχνογνωσία, τα οποία αφού συγχωνεύονταν με τα τοπικά στοιχεία συνιστούσαν τοπικές ιδιαιτερότητες⁹⁸. Ωστόσο, αναλύσεις ισοτόπων

⁹⁸ Papadatos 2007: 433

στροντίου στα οστά των νεκρών μπορεί να επιβεβαιώσουν την καταγωγή των συζύγων.

Αστέρια

Η θέση Αστέρια Γλυφάδας καταλαμβάνει το βόρειο μισό της χερσονήσου Πούντα, η οποία βρίσκεται ανάμεσα στις σημερινές περιοχές Γλυφάδα και Βούλα και εκτείνεται μεταξύ της παραλιακής Λεωφόρου Ποσειδώνος και της ακτής του Σαρωνικού (**Εικ. 19**). Το ΠΕ νεκροταφείο εντοπίστηκε σε απόσταση 30μ. από τη θάλασσα, στη δυτική πλαγιά του χαμηλού λόφου που βρίσκεται στο νότιο άκρο της περιοχής Αστέρια. Ο λόφος ανατολικά καταλήγει ομαλά στη Λεωφόρο Ποσειδώνος και δυτικά αποκτά έντονη κλίση καταλήγοντας στον ορμίσκο των Αστεριών⁹⁹.

Οι ανασκαφές στα Αστέρια ξεκίνησαν το 1998 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα υπό τη διεύθυνση της Κ. Καζά-Παπαγεωργίου. Από τα έως τώρα δεδομένα το νεκροταφείο χρονολογείται στην ΠΕ I και ΠΕ II, ενώ πρόσφατα από τον αποθέτη του νεκροταφείου ήρθε στο φως αγγείο που χρονολογείται στη ΝΛ περίοδο, δίχως να αναφέρεται σε ποια φάση της ΝΛ ανήκει¹⁰⁰.

Το νεκροταφείο είχε διαμορφωθεί σε άνδηρα ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους, επομένως οι τάφοι που έχουν βρεθεί έως τώρα βρίσκονται σε διαφορετικά υψομετρικά επίπεδα¹⁰¹. Σχετικά με τη χωρική οργάνωση του νεκροταφείου, οι τάφοι διατάσσονται σε συστάδες με μικρό αριθμό τάφων η κάθε μια¹⁰², ενώ η θέση τους και ο προσανατολισμός τους καθορίζονται από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους.

Παράλληλα, ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η ύπαρξη περιβόλου που ορίζει την έκταση του νεκροταφείου. Σώζεται η δυτική πλευρά του, μήκους 63μ. και η νότια, μήκους 8μ., ενώ στην ανατολική πλευρά σώζονται μικροί λίθοι που πρέπει να συνιστούσαν τον ανατολικό τοίχο του, μήκους 15μ¹⁰³.

Τύπος τάφου

Στο νεκροταφείο των Αστεριών απαντούν δυο τύποι τάφου, οι θαλαμωτοί τάφοι που είναι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (**Εικ. 20**) και οι κτιστοί τάφοι (**Εικ. 21**). Αναφορικά με τους πρώτους, πρόκειται για θαλάμους, συνήθως κυκλικού σχήματος που είναι λαξευμένοι στο ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής και έχουν τριμερή διάταξη, καθώς συνίστανται από ένα βραχύ πρόθυρο που φρασσόταν με πλακοειδείς

⁹⁹ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 47, 51-52, Πετράκος 2012b: 16-17

¹⁰⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 45

¹⁰¹ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 3

¹⁰² Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 53

¹⁰³ Καζά-Παπαγεωργίου 2013: 4

λίθους κατακόρυφα τοποθετημένους, την είσοδο και τον ταφικό θάλαμο¹⁰⁴. Ο δεύτερος τύπος τάφου αποτελείται από ένα τετράπλευρο όρυγμα που τα τοιχώματά του είναι λαξευμένα χαμηλά, ενώ ψηλότερα είναι κτιστά με λίθους¹⁰⁵. Η οροφή των τάφων σφραγιζόταν με μια ογκώδη καλυπτήρια πλάκα, ενώ στους περισσότερους τάφους πάνω από την καλυπτήρια πλάκα υπήρχαν μικρές λίθινες κατασκευές, διάφορων σχημάτων, επιμελημένης κατασκευής, οι οποίες φαίνεται ότι συνιστούσαν το σήμα του τάφου¹⁰⁶.

Σχετικά με τα λαξεύματα που συνιστούν τον ταφικό θάλαμο, φαίνεται ότι μετατράπηκαν σε τμήματα τάφων σε δεύτερη περίοδο χρήσης. Αναλυτικότερα, κατά την επέκταση των ανασκαφικών εργασιών στο νεκροταφείο των Αστεριών διαπιστώθηκε η ύπαρξη υδραυλικών εγκαταστάσεων που ανταποκρίνονταν στις ανάγκες λειτουργίας ενός προϊστορικού πλυντηρίου μεταλλεύματος κι έπειτα από προσεκτικές παρατηρήσεις η ανασκαφέας¹⁰⁷ κατέληξε στο ότι αρκετοί από τους τάφους του κεντρικού τομέα φαίνεται ότι αρχικά ήταν τετράγωνα ορύγματα στα οποία συλλεγόταν νερό και χρησιμοποιούνταν για τον εμπλουτισμό των μεταλλευμάτων. Έπειτα, με τη διακοπή της εργαστηριακής δραστηριότητας στη συγκεκριμένη περιοχή άλλαξε η χρήση τους και μετατράπηκαν σε ταφικούς θαλάμους.

Επιπλέον, όπως συμβαίνει και στο νεκροταφείο του Τσέπι έτσι και στα Αστέρια, κάθε τάφος ορίζεται από ατομικό τρίπλευρο περίβολο με διπλή σειρά αργών λίθων. Η μια πλευρά του αφήνεται ελεύθερη, καθώς εκεί διαμορφώνεται η είσοδος του τάφου. Ο περίβολος βρίσκεται στο ύψος της επιφάνειας του εδάφους και μάλλον η χρησιμότητά του είναι ίδια με αυτή του Τσέπι. Επομένως, η παρουσία του θα μπορούσε να είναι πρακτική, δηλαδή να προστατεύει τον ορισμένο χώρο από καταστροφές που διατρέχουν οι τάφοι που βρίσκονται πλησίον της επιφάνειας του εδάφους¹⁰⁸ κι από την άλλη η παρουσία του θα μπορούσε να έχει συμβολικό χαρακτήρα και να οφείλεται στη δήλωση ιδιοκτησίας ενός ορισμένου χώρου από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 3

¹⁰⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 55

¹⁰⁶ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 3

¹⁰⁷ Καζά-Παπαγεωργίου 2016: 8

¹⁰⁸ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 11, 287-291

¹⁰⁹ Παντελίδου-Γκόφα 2007: 3

Ταφικές πρακτικές

Οι τάφοι περιλαμβάνουν πολλαπλές ταφές, όπως προκύπτει από την εύρεση σωρών οστών στα άκρα των ταφικών θαλάμων και χρησιμοποιούνταν για μεγάλο χρονικό διάστημα¹¹⁰. Η ταφική πρακτική των πολλαπλών ταφών είναι χαρακτηριστική της ηπειρωτικής Ελλάδας κατά την ΠΕ Ι περίοδο, αντιθέτως στις Κυκλάδες επικρατούν οι μονές ταφές¹¹¹. Σε κάποιες περιπτώσεις ο αριθμός των ταφών στο νεκροταφείο των Αστεριών είναι αρκετά μεγάλος και φτάνει τα είκοσι άτομα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του τάφου 14¹¹².

Γενικά, ο νεκρός τοποθετείται στον ταφικό θάλαμο σε έντονα συνεσταλμένη στάση και πλησίον του αποτίθενται τα κτερίσματα¹¹³. Ωστόσο, η συνεχής χρήση του ίδιου ταφικού κτίσματος απαιτούσε τον καθαρισμό του από τις παλαιότερες ταφές για την τοποθέτηση της νέας. Τα οστά των προηγούμενων ταφών παραμερίζονταν στα άκρα του ταφικού θαλάμου, όπως προκύπτει από την εύρεση σωρών οστών πίσω από τον κατά χώρα σκελετό της τελευταίας ταφής. Εντούτοις, φαίνεται ότι φυλάσσονταν κυρίως τα μεγάλα οστά, αφού στους σωρούς απαντούν κυρίως τα κρανία, οι κάτω γνάθοι, τα μακρά οστά και τα οστά των λεκανών, ενώ ήταν σημαντικά μικρότερος ο αριθμός των σπονδύλων και γενικά των μικρών οστών¹¹⁴.

Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με τη δευτερογενή μεταχείριση των οστών έδωσε ο τάφος 15, καθώς σε επαφή με το ανατολικό σκέλος του περιβόλου του τάφου βρέθηκε κυκλική κατασκευή κατασκευασμένη από μικρούς λίθους, η οποία κατά πάσα πιθανότητα συνιστούσε παράπλευρο θαλαμίσκο που χρησιμοποιήθηκε για την τοποθέτηση οστών παλαιότερων ταφών¹¹⁵. Συνεπώς, ο χώρος λειτουργούσε ως οστεοφυλάκιο.

Επίσης, στο νεκροταφείο των Αστεριών εντοπίστηκε αποθέτης ανατολικά του νεκροταφείου που βρίσκεται σε σχέση με την τελευταία συστάδα τάφων¹¹⁶ και είναι αντίστοιχος αυτού που συναντήσαμε στο Τσέπι¹¹⁷, αφού φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν

¹¹⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 55

¹¹¹ Doumas 1977: 50-51

¹¹² Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 8

¹¹³ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 6

¹¹⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 56, Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 6

¹¹⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 4

¹¹⁶ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 4

¹¹⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2016

τον ίδιο σκοπό (Εικ. 22). Ωστόσο σύμφωνα με την Καζά-Παπαγεωργίου¹¹⁸, διακρίνονται επίσης ομοιότητες με την περιοχή V του Αγίου Κοσμά ως προς την απόθεση. Ουσιαστικά πρόκειται για έναν κυκλωτερή λάκκο, λαξευμένο στο φυσικό ασβεστολιθικό πέτρωμα. Το βάθος του είναι πάνω από 70 εκ. και ως στιγμής η έκτασή του είναι 45τ.μ. Στη δυτική πλευρά του λάκκου, ο βράχος είναι κάθετα κομμένος και διαμορφώνει άνοιγμα προς διευκόλυνση της εισόδου στον χώρο¹¹⁹.

Ο λάκκος ήταν πληρωμένος με θραυσμένους λίθους, άφθονα θραυσμένα και ακέραια αγγεία της ΠΕ περιόδου (πάνω από διακόσια πενήντα αγγεία), λίθινα εργαλεία, ειδώλια, λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού, όστρεα και άλλα μικροευρήματα, τα οποία φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών που λάμβαναν χώρα στο νεκροταφείο κι έπειτα αποτέθηκαν στο λάκκο. Η κεραμική του αποθέτη αποτελείται από χαρακτηριστικά σχήματα της ΠΕ Ι περιόδου, ωστόσο πρόσφατα προέκυψαν ευρήματα που χρονολογούνται στη ΝΛ εποχή¹²⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο ανώτερο στρώμα του αποθέτη μεταξύ των λίθων βρέθηκαν είκοσι οκτώ θραύσματα λιθάργυρου, ενώ στην περιοχή γύρω από τον αποθέτη έχουν βρεθεί ακόμα επτά. Το ανώτερο στρώμα του αποδίδεται σε δευτερογενή απόρριψη υλικού που προέρχεται από χώρο μεταλλουργικού εργαστηρίου. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την ύπαρξη μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στην περιοχή των Αστεριών, οι οποίες ίσως σχετίζονται με τις ταφές, γεγονός το οποίο επίσης επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη του πρωτοελλαδικού λιθοσωρού νότια του νεκροταφείου. Οι λίθοι που τον συνιστούσαν έφεραν ίχνη καύσης, ενώ ανάμεσά τους βρέθηκαν λίθινα εργαλεία τριβής και κρούσης¹²¹, υποδηλώνοντας την τέλεση μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στην περιοχή.

Κεραμική

Η κεραμική από τους τάφους και τον αποθέτη των Αστεριών περιλαμβάνει αποθηκευτικά αγγεία, όπως οι σφαιρικές πυξίδες, τα πυξιδόσχημα σκεύη και οι απιόσχημοι αμφορίσκοι με εγχάρακτη διακόσμηση, ακόμα, αγγεία σερβιρίσματος και πόσεως, όπως οι φιάλες και τα μόνωτα κύπελλα και αγγεία ειδικής χρήσεως, όπως τα τηγανόσχημα σκεύη, τα μικκύλα αγγεία και τα διπλά σύνθετα σκεύη. Γενικά τα

¹¹⁸ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 57

¹¹⁹ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 1, Καζά-Παπαγεωργίου 2016: 1

¹²⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 4, Καζά-Παπαγεωργίου 2013: 5, Καζά-Παπαγεωργίου 2016: 3

¹²¹ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 3-4, Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 1-4, Πετράκος 2014: 11-13

αγγεία είναι μικρού μεγέθους και απουσιάζει η κεραμική καθημερινής χρήσης¹²² (Εικ. 23).

Ως προς τη διακόσμηση των αγγείων, προτιμάται η στίλβωση των αγγείων, ωστόσο απαντούν σκεύη με εγχάρακτη διακόσμηση, όπως η σφαιρική πυξίδα και ο απιόσχημος αμφορίσκος, αλλά και με έντυπη όπως το τηγανόσχημο σκεύος του τάφου 16. Γενικά η κατάσταση διατήρησης των αγγείων είναι κακή, ιδιαιτέρως των αγγείων που προέρχονται από τον αποθέτη, καθώς ο λάκκος φαίνεται ότι είχε παραμείνει ακάλυπτος για μεγάλο χρονικό διάστημα και επομένως τα αγγεία ήταν εκτεθειμένα στις εκάστοτε καιρικές συνθήκες¹²³.

Βάσει των πληροφοριών που έχουν συγκεντρωθεί από τα άρθρα της Καζά-Παπαγεωργίου, στο νεκροταφείο απαντά κεραμική ελλαδική, χαρακτηριστική της ΠΕ Ι και ΠΕ ΙΙ περιόδου, ενώ πρόσφατα από την μελέτη της κεραμικής του αποθέτη προέκυψε ένα αγγείο που χρονολογείται στη ΝΑ περίοδο¹²⁴. Πέρα όμως από τα χαρακτηριστικά ελλαδικά σκεύη, απαντά επίσης κεραμική κυκλαδικού τύπου, όπως η σφαιρική πυξίδα με την πλούσια εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 24), ο απιόσχημος αμφορίσκος με κωνικό ή σφαιρικό λαιμό και εγχάρακτη διακόσμηση και το τηγανόσχημο σκεύος¹²⁵ (Εικ. 25).

Σχετικά με τα αγγεία κυκλαδικού τύπου θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα σχήματα αυτά απαντούν τόσο στο Τσέπι, όσο και στον Άγιο Κοσμά Αττικής. Συγκεκριμένα, ο απιόσχημος αμφορίσκος με κωνικό ή κυλινδρικό λαιμό και εγχάρακτη διακόσμηση έχει βρεθεί σε μεγάλη ποσότητα στον αποθέτη 39 του νεκροταφείου του Τσέπι και φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί τοπικά¹²⁶, ενώ το τηγανόσχημο σκεύος με έντυπη διακόσμηση αστεριού και εγχάρακτη σπείρα στο κέντρο σύμφωνα με την Παντελίδου-Γκόφα εντάσσεται στην ομάδα των τηγανόσχημων της Αττικής, καθώς απαντά επίσης στον Άγιο Κοσμά¹²⁷. Σε ό,τι αφορά στη σφαιρική πυξίδα με την πυκνή εγχάρακτη διακόσμηση ο Πετράκος¹²⁸ αναφέρει ότι είναι εμφανή τα κυκλαδικά της χαρακτηριστικά, επομένως ίσως πρόκειται για εισαγμένο αντικείμενο, ενώ δεν

¹²² Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 57, Εικ. 18, Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 8, Πετράκος 2012: 17, Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6, Πετράκος 2015: 9-11

¹²³ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 57, Εικ. 18, Πετράκος 2012: 17, Πετράκος 2015: 9-11

¹²⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2016: Εικ. 4

¹²⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6

¹²⁶ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 300-303

¹²⁷ Mylonas 1959: fig. 146, 148, 159, 160, Παντελίδου-Γκόφα 2005: 310

¹²⁸ Πετράκος 2012: 17

αποκλείεται να έχει κατασκευαστεί τοπικά και να αποτελεί απομίμηση του αντίστοιχου κυκλαδικού σκεύους. Σφαιρικές πυξίδες με χαμηλό λαιμό και εγχάρακτη διακόσμηση έχουν βρεθεί επίσης στο Τσέπι και θεωρούνται τοπική παραλλαγή του κυκλαδικού σκεύους, όμως το μοτίβο της διακόσμησης τους είναι διαφορετικό, καθώς οι εγχάρακτες γραμμές που φέρουν δεν είναι το ίδιο πυκνές με αυτές της πυξίδας που βρέθηκε στα Αστέρια. Αντιθέτως, η διακόσμηση των σφαιρικών πυξίδων από το Τσέπι περιλαμβάνει μόνο λίγες εγχάρακτες καμπυλωτές γραμμές¹²⁹.

Οψιανός

Στο νεκροταφείο των Αστεριών απαντά μεγάλη ποσότητα οψιανού. Αναλυτικότερα, λεπίδες και απολεπίσματα έχουν βρεθεί τόσο στον αποθέτη, όσο και στους τάφους (τάφοι, 14, 16, 17)¹³⁰. Εντούτοις, δεν υπάρχουν λεπτομερείς αναφορές ως προς τον ακριβή αριθμό, την κατάσταση και το μήκος. Επομένως, εφόσον απουσιάζουν αυτά τα στοιχεία δεν μπορούμε να εξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο απόθεσης των λεπίδων, αν δηλαδή ακολουθούταν ο κυκλαδικός τρόπος απόθεσης, όπου πρισματικές λεπίδες μεγάλου μήκους δίχως ίχνη χρήσης αποτίθενται στους τάφους ως κτερίσματα, ή αν οι λεπίδες χρησιμοποιούνται περισσότερο ως εργαλείο, κι επομένως είναι μικρού ή μεσαίου μήκους, έχουν ίχνη χρήσης κι άρα ακολουθείται ο ελλαδικός τρόπος απόθεσης¹³¹.

Σχετικά με το αρχαιολογικό περιβάλλον των λεπίδων οψιανού, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία τους στον τάφο 16, όπου βρέθηκε πλήθος λεπίδων και απολεπισμάτων μαζί με ένα τηγανόσχημο σκεύος, ένα μαρμάρينو πτυόσχημο ειδώλιο, ένα φιαλίδιο μεσαίου μεγέθους που περιείχε ερυθρό χρώμα και δυο τμήματα τριχολαβίδων¹³². Τα ευρήματα του τάφου 16 παραπέμπουν στη γνωστή κυκλαδική ταφική πρακτική της αποτρίχωσης του σώματος με λεπίδες οψιανού και τριχολαβίδες και του χρωματισμού του στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών. Επιπλέον, στη συγκεκριμένη ταφική τελετή ο χρωματισμός του σώματος του νεκρού και των συμμετεχόντων στην τελετή ίσως σχετίζεται με τον χρωματισμό των μαρμάρινων ειδωλίων¹³³.

¹²⁹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 305-306, ΠΙΝΑΚΑΣ 12.1

¹³⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 8, Καζά-Παπαγεωργίου 2013: 5, Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 1, εικ. 3, Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6

¹³¹ Carter 2008a: 229-230

¹³² Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6-8

¹³³ Papadatos 2016: 12-13

Επιπροσθέτως, στον τάφο 14 μαζί με τα απολεπίσματα οψιανού απαντά σφαιρική εγχάρακτη πυξίδα¹³⁴ με εμφανή κυκλαδικά χαρακτηριστικά¹³⁵, υποδηλώνοντας ίσως ότι ο νεκρός που σχετίζεται με αυτά τα ευρήματα είχε πρόσβαση σε κυκλαδικά προϊόντα και κυκλαδικές πρώτες ύλες.

Λίθινα εργαλεία και ειδώλια

Στο λιθοσωρό του νεκροταφείου που τα ευρήματα και οι επιχώσεις του σχετίζονται με μεταλλουργική δραστηριότητα, βρέθηκαν άφθονα λίθινα εργαλεία. Πρόκειται για βότσαλα και λίθους από οφίτη, ανδρσίτη και αμμόλιθο που φέρουν ίχνη διαμόρφωσης και χρήσης και ουσιαστικά συνιστούν εργαλεία τριβής και κρούσης¹³⁶. Παράλληλα, λίθινα εργαλεία βρέθηκαν στον αποθέτη του νεκροταφείου των Αστεριών¹³⁷.

Στον αποθέτη βρέθηκαν επίσης δυο σχηματικά μαρμάρινα ειδώλια¹³⁸ (**Εικ. 26**). Το ένα έχει αποδοθεί αφαιρετικά και δεν θυμίζει κάποιον γνωστό κυκλαδικό τύπο ειδωλίου¹³⁹, ενώ το άλλο¹⁴⁰ έχει τραπεζιόσχημο σώμα και υπάγεται στον σπάνιο τύπο των πτυόσχημων σχηματικών ειδωλίων δίχως εγκοπές στο σώμα που χρονολογείται στην ΠΚ I περίοδο¹⁴¹.

Αντιστοίχως, πτυόσχημο σχηματικό ειδώλιο έχει βρεθεί στον τάφο 11¹⁴², ενώ δεν αναφέρονται λεπτομέρειες σχετικά με τον τύπο του μαρμάρινου ειδωλίου του τάφου 16¹⁴³. Σχετικά με τον τάφο 11 παρατηρείται ότι σε έναν «κυκλαδικού τύπου τάφο» απαντούν κυκλαδικού τύπου αντικείμενα, όπως μικρογραφικά αγγεία και ένα σχηματικό πτυόσχημο ειδώλιο¹⁴⁴. Θα πρέπει ωστόσο να διασαφηνιστεί ότι ο κτιστός τύπος τάφου δεν είναι αποκλειστικά κυκλαδικός, καθώς απαντά επίσης στην Αττική, όπως είδαμε στο Τσέπι κι όπως θα δούμε στον Άγιο Κοσμά κι αφετέρου το ειδώλιο και τα μικρογραφικά αγγεία μπορεί να έχουν κατασκευαστεί τοπικά και να μην αποτελούν εισαγμένα αντικείμενα. Όπως και να έχει, η επιλογή του συγκεκριμένου

¹³⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 8

¹³⁵ Πετράκος 2012: 17

¹³⁶ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 4-5

¹³⁷ Καζά-Παπαγεωργίου 2013: 5

¹³⁸ Καζά-Παπαγεωργίου 2013: 5, Καζά-Παπαγεωργίου 2014:1

¹³⁹ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: Σχ. 1β

¹⁴⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: Σχ. 1α

¹⁴¹ Σωτηρακοπούλου 2005: 53

¹⁴² Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 55

¹⁴³ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6

¹⁴⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 55

τάφου και των συγκεκριμένων κτερισμάτων παραπέμπει σε κυκλαδικό περιβάλλον ταφής.

Μεταλλικά αντικείμενα

Τα μοναδικά μεταλλικά αντικείμενα που έχουν βρεθεί ως στιγμής στο νεκροταφείο των Αστεριών είναι δυο χάλκινα ελάσματα που συνιστούσαν τριχολαβίδες από τον τάφο 16¹⁴⁵. Παραπάνω σχολιάστηκε το αρχαιολογικό περιβάλλον εύρεσής τους, καθώς και η πιθανή τους σχέση με κυκλαδικού τύπου ταφικές πρακτικές¹⁴⁶.

Παρόλο που δεν συνιστούν έτοιμα αντικείμενα κρίνεται απαραίτητο να σχολιασθούν τα θραύσματα λιθάργυρου που απαντούν στον αποθέτη του νεκροταφείου των Αστεριών (**Εικ. 27**). Αναλυτικότερα στο ανώτερο στρώμα του αποθέτη βρέθηκαν είκοσι οκτώ θραύσματα λιθάργυρου, εκ των οποίων μερικά έχουν το σχήμα ρηχής φιάλης μεταλλουργίας (φιαλόσχημα)¹⁴⁷, παράλληλα πέντε θραύσματα βρέθηκαν γύρω από τον αποθέτη, ενώ δύο ακόμα βρέθηκαν σε επίχωση του τάφου 14. Το συγκεκριμένο στρώμα του αποθέτη αποδίδεται σε δευτερογενή απόρριψη στο λάκκο υλικού που προέρχεται από χώρο μεταλλουργικού εργαστηρίου. Επομένως, τα θραύσματα λιθάργυρου επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στο νεκροταφείο των Αστεριών και συγκεκριμένα τη διαδικασία κυπέλλωσης μολύβδου με σκοπό την παραγωγή αργύρου¹⁴⁸. Αντίστοιχη διαδικασία προκύπτει από την εύρεση τμήματος λιθάργυρου στο πρόθυρο του τάφου T.7 στο Τσέπι¹⁴⁹.

Επιπροσθέτως, βάσει της διαμόρφωσής του ο λάκκος φαίνεται να έχει εργαστηριακό χαρακτήρα αφού διακρίνονται μικρές κοιλότητες που έχουν λαξευτεί στο βράχο και στο επίπεδο των κοιλοτήτων αποκαλύφθηκε στρώμα δαπέδου από καθαρό και καλά πατημένο χώμα. Συνεπώς προτού ο λάκκος χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης φαίνεται ότι στον χώρο διεξάγονταν εργαστηριακές δραστηριότητες και ίσως χρησιμοποιήθηκε ως πλυντήριο μεταλλεύματος¹⁵⁰.

Συμπληρωματικά, οι μεταλλουργικές διαδικασίες στο νεκροταφείο των Αστεριών επιβεβαιώνονται επίσης από τα ευρήματα του λιθοσωρού που βρέθηκε 10μ. ΝΑ του

¹⁴⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 7

¹⁴⁶ Βλ. παραπάνω σ. 27

¹⁴⁷ Κακαβογιάννη et al 2006: 79-80, Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 3

¹⁴⁸ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 3

¹⁴⁹ Παντελίδου Γκόφα 2005: 323

¹⁵⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 3-4

περιβόλου που ορίζει το νεκροταφείο. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν λίθινα εργαλεία τριβής και κρούσης, ενώ οι λίθοι που τον συνιστούσαν έφεραν ίχνη ισχυρής καύσης, υποδηλώνοντας την τέλεση μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στην περιοχή¹⁵¹.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα, οι μεταλλουργικές δραστηριότητες φαίνεται ότι έχουν σημαντική θέση στις ταφικές τελετουργίες του νεκροταφείου των Αστεριών. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο χώρος που βρίσκονται κάποιοι από τους τάφους και ο αποθέτης αρχικά είχαν εργαστηριακό χαρακτήρα και με τη διακοπή αυτού του είδους των εργασιών η χρήση τους άλλαξε. Ωστόσο, παρέμεινε σημαντικός ο ρόλος της μεταλλουργίας στην κοινότητα των Αστεριών, καθώς στις ταφικές τελετουργίες χρησιμοποιείται το υλικό αυτών των δραστηριοτήτων, όπως φαίνεται από το στρώμα με τα θραύσματα λιθάργυρου από τον αποθέτη.

Συμπεράσματα

Βάσει όσων αναλύθηκαν, ο υλικός πολιτισμός των Αστεριών αποτελείται κυρίως από ελλαδικά στοιχεία και παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τον υλικό πολιτισμό του νεκροταφείου του Τσέπι και του Αγίου Κοσμά, εντούτοις είναι εμφανή και αρκετά κυκλαδικά στοιχεία, τα οποία σύμφωνα με τις παλιές θεωρήσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν αποδεικτικό στοιχείο ύπαρξης κυκλαδικής αποικίας στα Αστέρια. Παρόλα αυτά, τα τοπικά χαρακτηριστικά υπερτερούν των κυκλαδικών. Συγκεκριμένα, οι τάφοι των Αστεριών παρουσιάζουν τα αττικά χαρακτηριστικά που είδαμε στο Τσέπι¹⁵². Πρόκειται για τον τριμερή διαχωρισμό του τάφου σε πρόθυρο, είσοδο και ταφικό θάλαμο που αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της ταφικής αρχιτεκτονικής στην ηπειρωτική Ελλάδα έως και την ΥΕΧ¹⁵³.

Σε ό,τι αφορά τις ταφικές πρακτικές που εφαρμόζονται στα Αστέρια, φαίνεται ότι ακολουθούνται τα τοπικά έθιμα των πολλαπλών ταφών και της συνεχούς επαναχρησιμοποίησης του ίδιου ταφικού κτίσματος, όπως φάνηκε από τον τάφο 14 που είχαν πραγματοποιηθεί είκοσι ταφές¹⁵⁴. Επιπλέον, είναι εμφανής η δευτερογενής μεταχείριση των οστών, όπως προκύπτει αφενός από τον παραμερισμό των οστών

¹⁵¹ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 4-5, Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 3-4, Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 1-4, Πετράκος 2013: 11-13

¹⁵² Παντελίδου-Γκόφα 2005: 291

¹⁵³ Παντελίδου-Γκόφα 2009: 565-569

¹⁵⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 8

των παλαιών ταφών στην άκρη του τάφου και της φύλαξης μόνο των μεγάλων οστών¹⁵⁵ και αφετέρου από την ύπαρξη παράπλευρου θαλάμου που μάλλον λειτουργούσε ως οστεοφυλάκιο¹⁵⁶. Επίσης, η χρήση του αποθέτη στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών έχει επιβεβαιωθεί ως στιγμή εκτός από το νεκροταφείο των Αστεριών μόνο στο νεκροταφείο του Τσέπι¹⁵⁷, καθιστώντας την συγκεκριμένη πρακτική καθαρά ελλαδική. Γενικά, οι παραπάνω ταφικές πρακτικές είναι χαρακτηριστικές της ηπειρωτικής Ελλάδας, ενώ απουσιάζουν από τις Κυκλάδες τουλάχιστον κατά την ΠΚ Ι περίοδο. Από την άλλη κυκλαδική ταφική πρακτική αποτελεί η αποτρίχωση και ο χρωματισμός του σώματος που εφαρμόζεται στα Αστέρια, όπως προκύπτει από τα δεδομένα του τάφου 16¹⁵⁸.

Επιπροσθέτως, από τις λίγες αναφορές που υπάρχουν σχετικά με την κεραμική του νεκροταφείου φαίνεται ότι επικρατούν τα ελλαδικά σχήματα και οι ελλαδικές τεχνικές διακόσμησης, εντούτοις κάνουν την εμφάνισή τους λίγα κυκλαδικά σκεύη, όπως η εγχάρακτη σφαιρική πυξίδα με τα κυκλαδικά χαρακτηριστικά του τάφου 14¹⁵⁹, καθώς και το τηγανόσχημο σκεύος του τάφου 16¹⁶⁰. Ωστόσο, το τηγανόσχημο ενώ συνιστά ένα καθαρά κυκλαδικό σκεύος, φέρει αττικά χαρακτηριστικά, όπως η έντυπη διακόσμηση με το αστέρι και την εγχάρακτη σπείρα στο κέντρο¹⁶¹.

Συμπληρωματικά, από τα κυκλαδικά ειδώλια που έχουν βρεθεί στα Αστέρια δυο μπορούν να υπαχθούν στον κυκλαδικό σχηματικό πτυόσχημο τύπο, όμως δεν συνιστούν ακριβή παράλληλα κάποιου ειδωλίου που έχει βρεθεί στις Κυκλάδες. Επιπλέον, ένα ειδώλιο που βρέθηκε στον αποθέτη είναι απροσδιορίστου σχήματος και δεν μπορεί να υπαχθεί σε κάποια από τις γνωστές κατηγορίες των κυκλαδικών ειδωλίων, ενώ σχετικά με τα υπόλοιπα ειδώλια που έχουν βρεθεί δεν αναφέρονται λεπτομέρειες που αφορούν το σχήμα τους¹⁶².

Επιπροσθέτως, στα μεταλλικά αντικείμενα ανήκουν μόνο δυο θραύσματα τριχολαβίδων¹⁶³. Ως προς την τυπολογία τους δεν αναφέρεται κάποια επιπλέον

¹⁵⁵ Καζά-Παπαγεωργίου 2006: 56, Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 6

¹⁵⁶ Καζά-Παπαγεωργίου 2014: 4

¹⁵⁷ Παντελίδου-Γκόφα 2016

¹⁵⁸ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6-8

¹⁵⁹ Πετράκος 2012: 17

¹⁶⁰ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 6

¹⁶¹ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 310

¹⁶² Καζά-Παπαγεωργίου 2013: 5, Καζά-Παπαγεωργίου 2014:1

¹⁶³ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 7

πληροφορία, εντούτοις η διασπορά τους είναι τέτοια στο Αιγαίο που δεν υπάρχει κάποιος τύπος ενδεικτικός μιας περιοχής. Σχετικά με την προέλευση των μεταλλευμάτων των τριχολαβίδων αλλά και των θραυσμάτων λιθάργυρου δεν υπάρχουν δημοσιευμένες ορυκτολογικές μελέτες των μεταλλικών αντικειμένων των Αστεριών κι επομένως δεν μπορεί να απαντηθεί αυτό το ερώτημα.

Καθότι οι ανασκαφικές εργασίες στα Αστέρια συνεχίζονται δεν έχει εκδοθεί τελική δημοσίευση της θέσης, επομένως όλα τα παραπάνω στηρίχτηκαν σε άρθρα της Καζά-Παπαγεωργίου, τα οποία ουσιαστικά συνιστούν ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις. Συνεπώς, τα άρθρα δεν περιλαμβάνουν λεπτομέρειες από τις οποίες θα μπορούσαν να προκύψουν συγκριτικά στοιχεία σχετικά με τη δαπάνη ενέργειας στην ταφική αρχιτεκτονική και στα κτερίσματα που αποτίθενται στους τάφους. Έτσι, από τους τάφους που έχουν ανασκαφεί ως στιγμής πλουσιότερος φαίνεται ο τάφος 16¹⁶⁴, καθώς αφενός περιέχει τα περισσότερα κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνεται πλήθος λεπίδων κι απολεπισμάτων οψιανού, κυκλαδικά ειδώλια, ένα τηγανόσχημο σκεύος και δυο θραύσματα τριχολαβίδων, αφετέρου αυτά τα αντικείμενα θεωρούνται εξωτικά κι επομένως πολύτιμα λόγω του γεγονότος ότι κάποια από αυτά είναι κατασκευασμένα από πρώτη ύλη που έχει εισαχθεί από Κυκλάδες, όπως το μάρμαρο, ο χαλκός και ο οψιανός, ενώ κάποια άλλα μιμούνται κυκλαδικά σκεύη, όπως το τηγανόσχημο σκεύος.

Καταλήγοντας, σύμφωνα με τις παραπάνω παρατηρήσεις, η κοινότητα των Αστεριών υιοθέτησε επιλεκτικά κάποιες κυκλαδικές πρακτικές και χρησιμοποίησε κάποια κυκλαδικού τύπου αντικείμενα, προσαρμόζοντάς τα όμως στην δική της ισχυρή τοπική παράδοση. Τα αντικείμενα αυτά φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν από μια ομάδα ατόμων κι όχι από ολόκληρη την κοινότητα. Επομένως, είναι πιθανό οι συγκεκριμένες επιλογές (σχήμα τάφου, κτερίσματα, ταφικές πρακτικές) να μαρτυρούν είτε την κοινωνική θέση των ατόμων της συγκεκριμένης ομάδας, αν υποθέσουμε ότι τα κυκλαδικού τύπου αντικείμενα αποτελούσαν ένδειξη πλούτου, είτε τις κοινωνικές δραστηριότητες στις οποίες συμμετείχε μια ομάδα ανθρώπων, αν υποθέσουμε ότι για να μεταφέρει κανείς νέες ιδέες, τεχνολογίες και αντικείμενα σε μια κοινότητα θα έπρεπε να ταξιδέψει.

¹⁶⁴ Καζά-Παπαγεωργίου 2015: 5-8

Όπως και να έχει, η ανασκαφή στη θέση Αστέρια Γλυφάδας είναι ακόμα σε αρχικό στάδιο, συνεπώς οι παρατηρήσεις που παρατέθηκαν εδώ έχουν έναν προκαταρκτικό χαρακτήρα δεδομένου ότι στηρίζονται σε πρώιμα δεδομένα.

Άγιος Κοσμάς

Η θέση Άγιος Κοσμάς βρίσκεται στο ομώνυμο ακρωτήριο στη δυτική ακτή της Αττικής, μεταξύ του Παλαιού Φαλήρου και της Γλυφάδας. Στη θέση αποκαλύφθηκαν δυο νεκροταφεία το Βόρειο και το Νότιο, τα οποία συνδέονται με τον ΠΕ II οικισμό που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από αυτά. Τα δυο νεκροταφεία όπως και ο οικισμός έχουν σαφή θαλάσσιο προσανατολισμό στον Αργοσαρωνικό (**Εικ. 28**). Τα νεκροταφεία χρονολογούνται στη μεταβατική περίοδο ΠΚ I-II και περιλαμβάνουν συνολικά πενήντα τρεις τάφους, εκ των οποίων τριάντα δυο ανήκουν στο Βόρειο νεκροταφείο και είκοσι ένας ανήκουν στο Νότιο.

Εξαιτίας της εγγύτητας με τη θάλασσα, κάποιοι τάφοι είχαν υποστεί διάβρωση με αποτέλεσμα είτε να αλλοιωθούν είτε να χαθούν αρκετά υλικά κατάλοιπα και επομένως αρκετές πληροφορίες. Επιπλέον, αρκετά αρχαιολογικά δεδομένα απωλέσθησαν λόγω λαθρανασκαφών, ιδίως στο Νότιο νεκροταφείο, όπου διασώθηκαν και ανασκάφηκαν μόνο επτά τάφοι κι από αυτούς κατέστη δυνατό να περιγραφούν μόνο οι δυο (τάφοι 50 και 51). Εντούτοις, οι τάφοι του Βόρειου νεκροταφείου διατηρήθηκαν σε καλύτερη κατάσταση, καθώς βρίσκονταν στο βραχώδες υπόστρωμα της παραλίας και είχαν καλυφθεί από στρώμα άμμου¹⁶⁵.

Οι τάφοι διαμορφώνουν συστάδες και έχουν προσανατολισμό B-N, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Μια ιδιομορφία του Αγίου Κοσμά αποτελεί η ύπαρξη λίθινων περιβόλων που οριοθετούν κάποιες περιοχές μέσα στο νεκροταφείο. Κατά τον Μυλωνά¹⁶⁶ οι οριοθετημένες περιοχές ήταν χώροι απόθεσης των ταφικών προσφορών, ενώ κατά τον Ντούμα¹⁶⁷ οι λίθινοι περίβολοι διαχώριζαν ομάδες τάφων, όπου κάθε ομάδα ανήκε σε μια διαφορετική οικογένεια.

Τύπος τάφου

Στο Βόρειο νεκροταφείο επικρατούν οι δυο τύποι τάφου που συναντήσαμε στο Τσέπι, ο κιβωτιόσχημος τύπος με τέσσερις πλάκες ψαμμίτη κάθετα τοποθετημένες και ο κτιστός τύπος που οι πλευρές του συνίστανται από μικρότερους λίθους με συνδετικό υλικό μεταξύ τους (**Εικ. 29**). Ωστόσο, υπάρχουν και περιπτώσεις που αποτελούν μίξη των δυο αυτών τύπων. Σε αυτή την περίπτωση κάποιες πλευρές του λάκκου είναι καλυμμένες με πλάκες, ενώ άλλες έχουν εντοιχιστεί με μικρότερους λίθους.

¹⁶⁵ Mylonas 1959: 12-13, 64

¹⁶⁶ Mylonas 1959: 66

¹⁶⁷ Doumas 1977: 65

Το σχήμα των τάφων ποικίλει από τετράπλευρο σε τραπεζοειδές στους κιβωτιόσχημους και από ημικυκλικό σε ελλειψοειδές στους κτιστούς. Ως επί το πλείστον, τα τοιχώματα των τάφων είναι κάθετα, ωστόσο εντύπωση προκαλούν κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις τάφων που τα τοιχώματά τους κλίνουν προς τα έσω, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια πρώιμη μορφή θόλου¹⁶⁸. Ο Μυλωνάς¹⁶⁹ βρίσκει ως πλησιέστερο παράλληλο των συγκεκριμένων τάφων τους εκφορικούς τάφους της Χαλανδριανής της Σύρου, ενώ επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψη ο Ντούμας¹⁷⁰.

Συμπληρωματικά ως προς τη διαμόρφωση του τάφου, αξίζει να αναφερθεί ότι κάποιοι τάφοι έχουν είσοδο με κατώφλι και πρόθυρο¹⁷¹, όπως αυτοί του Τσέπι (**Εικ. 30**), όμως στον Άγιο Κοσμά η είσοδος κατασκευάζεται από την αρχή, είναι ενιαία με τον λάκκο και συνδυάζεται με βραχύ πρόθυρο¹⁷². Η είσοδος των τάφων είναι προσανατολισμένη Ν, δηλαδή προς τον οικισμό¹⁷³, ενώ φαίνεται ότι κάποια πρόθυρα τάφων είχαν διαμορφωθεί σε δεύτερη χρονική στιγμή και είχαν περισσότερο συμβολικό, παρά πρακτικό χαρακτήρα, καθώς οι διαστάσεις τους είναι μικρές, κι επομένως δυσχεραίνουν την είσοδο στον τάφο¹⁷⁴. Αντίστοιχη παρατήρηση για τη συμβολική χρήση του πρόθυρου και της εισόδου έκανε ο Τσουντας στους τάφους της Χαλανδριανής, συμπληρώνοντας ότι κατασκευάστηκαν ώστε να προσομοιάζουν στις οικίες των ζώντων¹⁷⁵.

Επιπροσθέτως, το δάπεδό των τάφων ήταν καλυμμένο με βότσαλα και σε αρκετούς τάφους το κεφάλι του νεκρού τοποθετούνταν πάνω σε λίθινο προσκέφαλο, πρακτικές που παραπέμπουν σε κυκλαδικές ταφές. Τέλος, ο τάφος σφραγιζόταν με μια πλάκα ή περισσότερες, ενώ επάνω από τις πλάκες τοποθετούνταν διάσπαρτοι λίθοι, οι οποίοι πιθανώς αποτελούσαν το σήμα του τάφου¹⁷⁶.

Ταφικές πρακτικές

Οι τάφοι του Αγίου Κοσμά όπως και αυτοί του Τσέπι, περιλαμβάνουν πολλαπλές ταφές και είχαν χρησιμοποιηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα (**Εικ. 31**). Μοναδική

¹⁶⁸ Mylonas 1959: 64

¹⁶⁹ Mylonas 1959: 153

¹⁷⁰ Doumas 1977: 66

¹⁷¹ Mylonas 1959: 65

¹⁷² Παντελίδου-Γκόφα 2005: 291

¹⁷³ Mylonas 1959: 66

¹⁷⁴ Pullen 1994: 123

¹⁷⁵ Τσουντας 1899: 83

¹⁷⁶ Mylonas 1959: 64-65

πρακτική ταφής ήταν ο ενταφιασμός. Ο νεκρός τοποθετούταν στον τάφο στηριγμένος στη δεξιά ή στην αριστερή του πλευρά, σε έντονα ή χαλαρά συνεσταλμένη στάση, αναλόγως με τον διαθέσιμο χώρο. Εξαιρέσεις στο γενικό κανόνα αποτελούν ο τάφος 7, όπου ο σκελετός δεν βρισκόταν σε ιδιαίτερος συνεσταλμένη στάση, καθώς και η ταφή πλησίον του τάφου 30, όπου ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην¹⁷⁷.

Στους τάφους 6, 7, 8, 22 και 51 βρέθηκε *in situ* ο σκελετός της τελευταίας ταφής, ενώ τα οστά των παλαιότερων ταφών είχαν παραμεριστεί ατάκτως στη γωνία του τάφου, ώστε να δημιουργηθεί χώρος για τη νέα ταφή. Ωστόσο, στους περισσότερους τάφους του Αγίου Κοσμά βρέθηκαν μόνο σωροί οστών, που κάποιες φορές ήταν χωρισμένα κατά ομάδες (κρανία, μηριαία, βραχίονες κ.α) (τάφος 9), ενώ απουσίαζε ο σκελετός της τελευταίας ταφής, γεγονός που οδήγησε τον ανασκαφέα να θεωρήσει ότι οι περισσότεροι τάφοι λειτουργούσαν ως οστεοφυλάκια. Παράλληλα, αποκαλύφθηκαν ανθρώπινα οστά εκτός τάφων (τάφοι 3 και 14)¹⁷⁸.

Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα, είναι εμφανής η ύπαρξη δευτερογενούς μεταχείρισης οστών. Συγκεκριμένα, ο Μυλωνάς¹⁷⁹ διακρίνει δύο στάδια στο ταφικό πρόγραμμα του Αγίου Κοσμά. Κατά το πρώτο στάδιο το σώμα αποτίθεντο εκτός τάφου μέχρι να αποσυντεθεί η σάρκα, ενώ κατά το δεύτερο στάδιο περισυλλέγονταν τα οστά και τοποθετούνταν μέσα στους τάφους, οι οποίοι λειτουργούσαν ως οστεοφυλάκια.

Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στο νεκροταφείο υπήρχαν λίθινοι περίβολοι, οι οποίοι διαχώριζαν ομάδες τάφων κι επομένως οριοθετούσαν κάποιες περιοχές μέσα στο νεκροταφείο. Σε αυτές τις οριοθετημένες περιοχές και εκτός των τάφων είχαν αποτεθεί αντικείμενα. Ο Μυλωνάς θεωρεί ότι τα αντικείμενα αυτά λειτουργούσαν ως κτερίσματα αφενός διότι εντός των τάφων έχουν βρεθεί ελάχιστα κτερίσματα και αφετέρου διότι τα αντικείμενα που βρέθηκαν εκτός των τάφων βρέθηκαν στο επίπεδο κάλυψης του τάφου κι επομένως είναι σύγχρονα της ταφής. Μάλιστα συμπληρώνει ότι η τοποθέτηση κτερισμάτων εκτός τάφων υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι οι τάφοι δέχονταν πολυάριθμες ταφές (σε κάποιες περιπτώσεις υπερβαίνουν τις δέκα), ενώ παράλληλα η έκτασή τους ήταν περιορισμένη. Επιπροσθέτως, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι τάφοι του Αγίου Κοσμά ήταν οικογενειακοί λόγω των

¹⁷⁷ Mylonas 1959: 85, εικ. 113

¹⁷⁸ Mylonas 1959: 73-74, 87-89, 93-94, 153

¹⁷⁹ Mylonas 1959: 118-119

πολυάριθμων ταφών που πολλές φορές ανάμεσα τους περιλαμβάνονταν και παιδικές¹⁸⁰.

Παράλληλα, στον Άγιο Κοσμά απαντά μια επιπλέον ταφική πρακτική ασυνήθιστη στην ηπειρωτική Ελλάδα της ΠΕΧ, γνωστή όμως στις Κυκλάδες την ίδια περίοδο. Η πρακτική αφορά την περιποίηση του σώματος και τον χρωματισμό του. Τα δεδομένα προκύπτουν από την ανεύρεση ιχνών χρώματος σε λίθινους χρωματοτρίπτες και λίθινα αγγεία, μαζί με λεπίδες οψιανού και τριχολαβίδες (τάφος 6, 12)¹⁸¹. Ανάλογα σκευαλεία περιποίησης απαντούν σε τάφους των Κυκλάδων και σύμφωνα με τις νέες θεωρήσεις τόσο η εύρεση μακρών λεπίδων οψιανού, όσο και η εύρεση χρώματος φαίνεται ότι σχετίζεται με τη φροντίδα του σώματος του νεκρού και των συγγενών του κατά την ταφή, ενώ παράλληλα διατυπώνεται η άποψη ότι ίσως η πράξη του χρωματισμού του σώματος του νεκρού φέρει τους ίδιους συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις με αυτή του χρωματισμού των μαρμάρινων ειδωλίων¹⁸².

Οστεολογική μελέτη

Η μοναδική οστεολογική μελέτη που έχει γίνει στον Άγιο Κοσμά είναι από τον Angel σε 26 κρανία (**Εικ. 32**). Αφού κατατάσσει τα κρανία στους τύπους που είχε δημιουργήσει βάσει βιολογικών μεταβλητών, προσπαθεί να αντλήσει στοιχεία για το φύλο, το ύψος, τις ασθένειες και την ηλικία θανάτου¹⁸³. Η μελέτη αυτή αδυνατεί να δώσει απάντηση στην ερμηνεία του Μυλωνά που θεωρούσε τον Άγιο Κοσμά αποικία Κυκλαδιτών¹⁸⁴ και προφανώς δεν αποσκοπούσε σε αυτό, γι' αυτό πέρα από την προσεκτική μελέτη του υλικού πολιτισμού περισσότερο φως στην έρευνα θα έδινε μια μελέτη ισοτόπων στροντίου των οστών από τον Άγιο Κοσμά που ίσως ανίχνευε την καταγωγή των κατοίκων.

Κεραμική

Στον Άγιο Κοσμά η κεραμική συνιστά το συνηθέστερο κτέρισμα μετά τον οψιανό. Όπως και στο Τσέπι, απαντούν κι εδώ καθαρά ελλαδικά σχήματα αγγείων, τα οποία αποτελούν και την πλειοψηφία των αγγείων, εντούτοις στο νεκροταφείο του Αγίου

¹⁸⁰ Mylonas 1959: 153-155

¹⁸¹ Mylonas 1959: 125, 143

¹⁸² Papadatos 2016: 12-13

¹⁸³ Angel 1959: 169-170

¹⁸⁴ Mylonas 1959: 162-165

Κοσμά απαντούν συχνότερα κυκλαδικά σχήματα, που αντιστοιχούν περίπου στο 50% της κεραμικής του νεκροταφείου.

Η κεραμική ελλαδικού τύπου περιλαμβάνει κυρίως αγγεία πόσης και σερβιρίσματος, όπως οι φιάλες, οι σκύφοι, τα κύπελλα τύπου tankard και οι πρόχοι, ενώ απαντούν και λίγα αποθηκευτικά αγγεία, κυρίως πιθοειδή. Τα περισσότερα αγγεία είναι ακόσμητα με λίγες εξαιρέσεις που φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ όπως αναφέρει ο ίδιος ο Μυλωνάς η κεραμική του Βόρειου νεκροταφείου είναι γενικώς κακής ποιότητας, καθώς για τα αγγεία έχει χρησιμοποιηθεί πηλός με χονδρά εγκλείσματα και η όπτηση είναι ατελής¹⁸⁵.

Από την άλλη, η κεραμική κυκλαδικού τύπου περιλαμβάνει αποθηκευτικά αγγεία, όπως οι πυξίδες, οι κρατηρίσκοι, τα πιθοειδή σκεύη και οι απιόσχημοι αμφορίσκοι, ενώ απαντούν και αγγεία ειδικών χρήσεων, όπως τα τηγανόσχημα σκεύη και τα αρυβαλλοειδή μικκύλα αγγεία. Σε αντίθεση με τα αγγεία ελλαδικού τύπου, τα περισσότερα αγγεία κυκλαδικού τύπου φέρουν εγχάρακτη και έντυπη διακόσμηση, όπως φαίνεται από τις σφαιρικές πυξίδες, τα αρυβαλλοειδή αγγεία αλλά και τα τηγανόσχημα¹⁸⁶. Μάλιστα τα τηγανόσχημα σκεύη πρέπει να αποτελούσαν αγαπητό τύπο κτερίσματος, αφού στο νεκροταφείο βρέθηκαν τέσσερα σχεδόν ολόκληρα, ενώ από τα όστρακα προκύπτουν τουλάχιστον δώδεκα ακόμα¹⁸⁷ (**Εικ. 33**). Τα τηγανόσχημα του Αγίου Κοσμά ανήκουν και αυτά στον αττικό τύπο τηγανόσχημων με κύριο θέμα το αστέρι, σπείρα στο κέντρο¹⁸⁸ και λαβή σχήματος Π (**Εικ. 34**). Επιπλέον, ο χονδροειδής πηλός και η ατελής όπτηση των τηγανόσχημων του Αγίου Κοσμά διαφέρουν από τον καθαρό πηλό και την καλή όπτηση αυτών των Κυκλάδων. Επιπροσθέτως, τα αρυβαλλοειδή αγγεία, που πιθανώς χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση χρώματος (**Εικ. 35**) έχουν ως ακριβή παράλληλα δυο αγγεία από τη Νάξο¹⁸⁹, ωστόσο παράλληλό τους απαντά στο Τσέπι από τον τάφο Τ6¹⁹⁰. Συμπληρωματικά, στα αγγεία κυκλαδικού τύπου μπορεί να συμπεριληφθεί το πόμα μιας πυξίδας που φέρει γραπτό μοτίβο και έχει παράλληλο το μοτίβο μιας πρόχου από τη Σύρο¹⁹¹ (**Εικ. 36**).

¹⁸⁵ Mylonas 1959: 122

¹⁸⁶ Mylonas 1959: 76, 85-86

¹⁸⁷ Mylonas 1959: 121-122, 128

¹⁸⁸ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 310-311

¹⁸⁹ Mylonas 1959: 127

¹⁹⁰ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 62, ΠΙΝΑΚΑΣ 7

¹⁹¹ Mylonas 1959: 127

Σχετικά με τη διασπορά των αγγείων κυκλαδικού τύπου στους τάφους, παρατηρείται ότι απαντούν σε δέκα από τους τριάντα έξι τάφους του νεκροταφείου (τάφοι 3, 4, 6, 7, 8, 12, 23, 29). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι οι συγκεκριμένοι τάφοι περιέχουν επίσης αντικείμενα τα οποία είτε είναι κατασκευασμένα και εισαγμένα από Κυκλάδες, είτε έχει εισαχθεί η πρώτη ύλη με την οποία είναι κατασκευασμένα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι τάφοι 3 και 7. Στον τάφο 3 βρέθηκαν τέσσερα αγγεία κυκλαδικού τύπου (εκ των οποίων μια σφαιρική πυξίδα γεμάτη λεπίδες, απολεπίσματα και πυρήνες οψιανού), μαζί με ένα μαρμάρινο ειδώλιο, ένα ζεύγος τριχολαβίδων και δυο λίθινες πυξίδες, ενώ εσωτερικά και εξωτερικά από τον τάφο συλλέχθηκε τεράστια ποσότητα οψιανού (294 τεμάχια)¹⁹². Επίσης, ο τάφος 7 περιείχε τέσσερα αγγεία κυκλαδικού τύπου, ένα μαρμάρινο ειδώλιο, δυο λίθινους χρωματοτρίπτες (ο ένας μαρμάρινος), ένας ύπερος με ίχνη ερυθρού χρώματος, δυο πυρήνες οψιανού, πέντε λεπίδες και αρκετά απολεπίσματα¹⁹³.

Συνυπολογίζοντας τα παραπάνω δεδομένα, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις διαφοροποίησης κάποιων νεκρών μέσα στο νεκροταφείο, γεγονός το οποίο επιτυγχάνεται με την επίδειξη των σχέσεων που είχαν με τις Κυκλάδες, μέσω των οποίων απέκτησαν πρόσβαση σε κυκλαδικά προϊόντα και κυκλαδικές πρώτες ύλες.

Οψιανός

Λεπίδες, φολίδες, απολεπίσματα και πυρήνες οψιανού βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες τόσο στο νεκροταφείο όσο και στον οικισμό του Αγίου Κοσμά (**Εικ. 39**). Το μέγεθος της ποσότητας του οψιανού ήταν τέτοιο που οδήγησε τον Μυλωνά στην ερμηνεία ότι ο Άγιος Κοσμάς αποτελούσε κέντρο εισαγωγής, επεξεργασίας και εμπορίου του οψιανού¹⁹⁴.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρά την παρουσία μεγάλης ποσότητας και διασποράς οψιανού στον οικισμό, στο νεκροταφείο ο οψιανός απαντά μεν σε μεγάλη ποσότητα, όμως έχει βρεθεί μόνο σε οκτώ τάφους (τάφοι 3, 4, 6, 7, 8, 10, 12, 21). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τάφος 3 που περιείχε διακόσια ενενήντα τέσσερα τμήματα οψιανού¹⁹⁵, ενώ σε ολόκληρο το νεκροταφείο τα τμήματα οψιανού που έχουν βρεθεί δεν ξεπερνούν τα τετρακόσια πενήντα. Συνεπώς, ενώ ο οψιανός

¹⁹² Mylonas 1959: 73-78

¹⁹³ Mylonas 1959: 84-87

¹⁹⁴ Mylonas 1959: 143

¹⁹⁵ Mylonas 1959: 78

συνήθως λειτουργεί ως χρηστικό αντικείμενο και δεν θεωρείται πολύτιμο κτερίσμα, στην περίπτωση του Αγίου Κοσμά, όπου ο οψιανός απαντά σε μεγάλες ποσότητες σε λίγους μόνο τάφους τα δεδομένα θα πρέπει να αξιολογηθούν διαφορετικά. Σε αυτή την περίπτωση, η ποσότητα καθορίζει την αξιολόγηση του ευρήματος. Επιπλέον, η συγκέντρωση του οψιανού σε λίγους τάφους κρύβει ιδιαίτερους συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις. Ίσως τα άτομα που συνοδεύονταν από τόση ποσότητα οψιανού, ήταν τα άτομα που εμπλέκονταν στην μεταφορά, την επεξεργασία και τη διακίνησή του.

Η παρουσία του οψιανού σε συγκεκριμένους τάφους αποκτά ακόμα περισσότερο ενδιαφέρον ιδίως όταν διαπιστώνουμε ότι οι τάφοι που περιέχουν οψιανό σε μεγάλη ποσότητα, περιλαμβάνουν επίσης κεραμική κυκλαδικού τύπου, λίθινα αγγεία, μαρμάρινα ειδώλια και μεταλλικά αντικείμενα (τάφοι 3, 4, 6, 7, 12)¹⁹⁶. Επομένως, η παρουσία σε έναν τάφο μιας σειράς αντικειμένων που θεωρούνται «κυκλαδικά», συνδέεται με τις κοινωνικές επιδιώξεις κάποιων ατόμων, καθώς ο νεκρός και οι συγγενείς του πιθανώς μέσω της απόθεσης των συγκεκριμένων αντικειμένων, επιθυμούσαν να δείξουν τη συμμετοχή τους στα δίκτυα ανταλλαγών και στον έλεγχο διακίνησης αυτών των προϊόντων.

Επιπλέον, το σύνολο των αντικειμένων στους συγκεκριμένους τάφους πιθανώς συνδέεται με καλλωπισμό του σώματος στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών. Η παραγωγή λεπίδων οψιανού και η κονιορτοποίηση χρωστικών ουσιών με τη χρήση χρωματοτριπτών, ύπερων και λίθινων φιαλών φαίνεται ότι αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι αυτών των τελετών. Οι λεπίδες οψιανού χρησιμοποιούνταν ως εργαλεία αποτρίχωσης και σκαριφισμού, ενώ πιθανότατα το χρώμα χρησιμοποιούταν για τη συμβολική βαφή του νεκρού και των συμμετεχόντων στην ταφική τελετή. Μάλιστα, πιθανώς να υπάρχει σύνδεση μεταξύ του χρωματισμού του σώματος και του χρωματισμού των ειδωλίων¹⁹⁷.

Σχετικά με την επεξεργασία των λεπίδων οψιανού, ο Carter¹⁹⁸ θεωρεί ότι οι πρισματικές λεπίδες, οι οποίες έχουν αρκετά μεγαλύτερο μήκος (συνήθως πάνω από 10cm) από αυτές που έχουν βρεθεί στους οικισμούς και δεν φέρουν ίχνη χρήσης, κατασκευάστηκαν στις Κυκλάδες στο τέλος της ΠΕΧ και χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά ως κτερίσματα στους τάφους. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στο

¹⁹⁶ Carter 1998: 181

¹⁹⁷ Papadatos 2016: 12-13

¹⁹⁸ Carter 2008a: 229-230

νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά οι λεπίδες οψιανού απαντούν σε αφθονία, ωστόσο στην περιοχή βόρεια των τάφων 25 και 30 έχει βρεθεί ένα σύνολο 89 λεπίδων οψιανού μαζί με έναν πυρήνα¹⁹⁹. Σύμφωνα με το αρχαιολογικό περιβάλλον εύρεσής τους φαίνεται ότι οι λεπίδες παρασκευάστηκαν στο συγκεκριμένο σημείο και προφανώς προορίζονταν για ταφική κατανάλωση. Το μήκος τους είναι περίπου 9cm, ενώ σύμφωνα με τον Carter²⁰⁰ ο πυρήνας ομοιάζει με αντίστοιχους πυρήνες που έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες σε ταφικό περιβάλλον και αποτέθηκαν ως κτερίσματα στους τάφους. Παρόλα αυτά, παρατηρώντας τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους διαπιστώνεται ότι χρησιμοποιείται τόσο η τεχνική της ηπειρωτικής Ελλάδας όσο των Κυκλάδων.

Λίθινα εργαλεία, αγγεία και ειδώλια

Οι περισσότεροι τάφοι του νεκροταφείου του Αγίου Κοσμά περιλάμβαναν κάποιο λίθινο αντικείμενο. Στα λίθινα αντικείμενα του νεκροταφείου περιλαμβάνονται χρωματοτρίπτες, ύπεροι, χάνδρες, λίθινα αγγεία και μαρμάρινα ειδώλια. Σχετικά με τη χρήση των λίθινων αντικειμένων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω σε κάποιες περιπτώσεις ακολουθούν κυκλαδικό τρόπο απόθεσης, καθώς βρέθηκαν μαζί με λεπίδες οψιανού, τριχολαβίδες και χρώμα (τάφοι 6, 7, 10, 12, 21) παραπέμποντας στην κυκλαδική ταφική πρακτική περιποίησης του σώματος.

Σε ό,τι αφορά στην τεχνοτροπία, παρατηρούνται δυο τύποι: ένας ορθογώνιος που συνίσταται από μια λεπτή πλάκα μαρμάρου και ένας κυκλικός από μάρμαρο ή ασβεστόλιθο (**Εικ. 37**). Παράλληλα του έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες και στις Ζυγουριές και σύμφωνα με τον ανασκαφέα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι χρησιμοποιούνταν για τη θραύση και τη μίξη χρώματος. Επιπροσθέτως, μια μαρμάρινη φιάλη φαίνεται ότι έχει ίδια χρήση²⁰¹, ωστόσο η ιδιαίτερη επεξεργασία που έχει υποστεί παραπέμπει σε έμπειρο χέρι τεχνίτη, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον πρόκειται για εισαγμένο αντικείμενο από Κυκλάδες, καθώς είναι γνωστό ότι κατά τις περιόδους ΠΚ I-II και ΠΚ ΙΙΑ τα λίθινα αντικείμενα απαντούν συχνότερα στις Κυκλάδες και αποτελούν αντικείμενα εξαιρετικής κατασκευής²⁰². Οπωσδήποτε, το μάρμαρο ως πρώτη ύλη είναι εισαγμένο από τις

¹⁹⁹ Mylonas 1959: 106

²⁰⁰ Carter 2008b: 94-96

²⁰¹ Mylonas 1959: 142

²⁰² Barber 1994: 99-102

Κυκλάδες και ίσως κάποια αντικείμενα είχαν λαξευθεί στον Άγιο Κοσμά, όμως εξίσου πιθανό είναι να εισήχθησαν και έτοιμα αντικείμενα²⁰³.

Στα λίθινα αντικείμενα του Αγίου Κοσμά συμπεριλαμβάνονται έξι μαρμάρινα ειδώλια που βρέθηκαν στο Βόρειο Νεκροταφείο (1- 6, 9) και ένα ειδώλιο που βρέθηκε στον οικισμό (7) (Εικ. 38)²⁰⁴. Τα θραύσματα 2, 3, 4 και 5 ανήκουν στην κατηγορία των κανονικών ειδωλίων και συγκεκριμένα στον τύπο Σπεδού, κατηγορία που γνωρίζει τη μεγαλύτερη εξάπλωση εντός και εκτός Κυκλάδων και τη μεγαλύτερη χρονική διάρκεια (ΠΚ ΙΙ-ΠΚ ΙΙΙ), ενώ το θραύσμα 3 έχει ως πλησιέστερο παράλληλο τον φυσιοκρατικό τύπο Λούρου, που είναι χαρακτηριστικός της μεταβατικής περιόδου ΠΚ Ι-ΙΙ²⁰⁵, αν και έχει σημαντικές διαφορές από αυτόν. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί το ειδώλιο 1 που διαφέρει από τα τυπικά κυκλαδικά ειδώλια και ο Μυλωνάς²⁰⁶ βρίσκει το πλησιέστερο παράλληλό του σε ένα πήλινο ειδώλιο από τις Ζυγουριές²⁰⁷, καθώς και σε τρία σχηματικά ειδώλια από την Πάρο και τη Σίφνο²⁰⁸. Συμπερασματικά, σύμφωνα με τον Μυλωνά²⁰⁹ κάποια από τα ειδώλια που βρέθηκαν στον Άγιο Κοσμά είναι τυπικά κυκλαδικά κι επομένως μάλλον πρόκειται για εισαγμένα προϊόντα, ενώ κάποια άλλα αποτελούν τοπικές απομιμήσεις.

Μεταλλικά αντικείμενα

Στον Άγιο Κοσμά έχουν βρεθεί μόνο τρία μεταλλικά αντικείμενα, που αποτελούν τμήματα τριχολαβίδων (τάφοι 3, 23)²¹⁰. Τα τμήματα αυτά αντιστοιχούν σε δυο γνωστούς τύπους, που παράλληλά τους έχουν βρεθεί στις Κυκλάδες²¹¹, τη Μάνικα²¹², την Εύτρηση, τις Ζυγουριές, το Μόγλο και τη Μεσσαρά²¹³. Οι τάφοι στους οποίους βρέθηκαν οι τριχολαβίδες περιείχαν κι άλλα αντικείμενα χαρακτηριστικά των Κυκλάδων. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο τάφος 3 μαζί με τις τριχολαβίδες, περιείχε λίθινα αγγεία που χρησιμοποιούνταν για τη θραύση χρώματος, ένα ειδώλιο

²⁰³ Papadatos 2007: 433-444

²⁰⁴ Mylonas 1959: 138

²⁰⁵ Σωτηρακοπούλου 2005: 50, 56, 58

²⁰⁶ Mylonas 1959: 138

²⁰⁷ Blegen 1928: 185, pl. XXI, 1

²⁰⁸ Τσουντας 1898: ΠΙΝΑΞ 11. 10,11,17

²⁰⁹ Mylonas 1959: 138

²¹⁰ Mylonas 1959: 137

²¹¹ Τσουντας 1898: ΠΙΝΑΞ 12.4, Τσουντας 1899: ΠΙΝΑΞ 10.42

²¹² Παπαβασιλείου 1910: Εικόν 4, 11

²¹³ Mylonas 1959: 137

και λεπίδες οψιανού²¹⁴, παραπέμποντας για ακόμα μια φορά στην κυκλαδική ταφική πρακτική σκαριφισμού και χρωματισμού του σώματος.

Ο οικισμός

Πλησίον του Βόρειου και Νότιου νεκροταφείου, επάνω στο ακρωτήριο του Αγίου Κοσμά βρίσκεται ο οικισμός. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί χρονολογούνται στην Πρώιμη, τη Μέση και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Στην ΠΕΧ ανήκουν δυο αρχιτεκτονικές φάσεις του οικισμού, ο Άγιος Κοσμάς I και II, που χρονικά συμπίπτουν με τις φάσεις του νεκροταφείου, καθώς γύρω από τους τάφους βρέθηκαν κύμβες, φιάλες και σκύφοι που παράλληλά τους απαντούν στον οικισμό (Εικ. 40). Ο Άγιος Κοσμάς II φαίνεται ότι καταστράφηκε από πυρκαγιά στο τέλος της ΠΕ III²¹⁵.

Από την πρώτη αρχιτεκτονική φάση έχουν σωθεί λίγα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, καθώς ο Άγιος Κοσμάς II θεμελιώθηκε πάνω στον Άγιο Κοσμά I, κι επομένως δεν υπάρχει σαφής εικόνα του πρώτου οικισμού. Εντούτοις, από τη δεύτερη φάση του οικισμού έχουν σωθεί αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από τα οποία προκύπτουν οκτώ οικίες. Από το πολεοδομικό σχέδιο του οικισμού και την κάτοψη των οικιών φαίνεται ότι ο οικισμός έχει καθαρά ελλαδικό χαρακτήρα. Τα κτήρια έχουν ορθογώνια κάτοψη και ακολουθούν τη δρομική διάταξη που είναι χαρακτηριστική των ελλαδικών οικισμών, ενώ ως προς την διάταξη τους στον χώρο φαίνεται ότι σχηματίζουν οικοδομικά τετράγωνα, τα οποία διατρέχουν στενοί δρόμοι²¹⁶. Μάλιστα, ο Μυλωνάς²¹⁷ βρίσκει το πλησιέστερο παράλληλο του οικισμού του Αγίου Κοσμά, στον οικισμό των Ζυγουριών²¹⁸.

Επιπροσθέτως, η κεραμική του οικισμού σε ότι αφορά τα σχήματα και τη διακόσμηση είναι τυπική της ΠΕ II και βρίσκει παράλληλα σε άλλες ελλαδικές θέσεις αυτής της περιόδου. Σε αντίθεση με την κεραμική του νεκροταφείου, ο πηλός της κεραμικής του οικισμού έχει δεχθεί περισσότερη επεξεργασία και καλύτερη όπτηση. Απαντούν αγγεία καλής ποιότητας, όπως κύμβες και φιάλες με στιλβωμένη επιφάνεια, τα οποία είναι χαρακτηριστικά ελλαδικά σχήματα, ενώ δεν απουσιάζουν

²¹⁴ Mylonas 1959:73-78

²¹⁵ Mylonas 1959: 149

²¹⁶ Mylonas 1959: 16-22

²¹⁷ Mylonas 1959: 151

²¹⁸ Blegen 1928: 6

τα χονδροειδή σκεύη καθημερινής χρήσης. Στον οικισμό έχουν βρεθεί λίγα εγχάρακτα και γραπτά αγγεία, μεταξύ των οποίων και ένα τηγανόσχημο σκεύος, όμοιο με αυτά που βρέθηκαν στο νεκροταφείο²¹⁹.

Ο οψιανός εμφανίζεται κι εδώ σε όλες τις μορφές, καθώς απαντούν λεπίδες, φολίδες και απολείσματα σε εξίσου μεγάλη ποσότητα με το νεκροταφείο, γεγονός που οδήγησε τον Μυλωνά να θεωρήσει τον Άγιο Κοσμά κέντρο εισαγωγής, επεξεργασίας και διακίνησης οψιανού²²⁰. Τέλος, στον οικισμό έχουν βρεθεί λίγα λίθινα αντικείμενα, όπως τριπτήρες και τριβεία²²¹.

Συμπεράσματα

Συνυπολογίζοντας όλα τα παραπάνω, στον Άγιο Κοσμά η παρουσία κυκλαδικού τύπου αντικειμένων είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στο Τσέπι, όμως τα ελλαδικού τύπου αντικείμενα παραμένουν κι εδώ το κυρίαρχο στοιχείο, όπως φάνηκε κατά την εξέταση των δεδομένων. Συγκεκριμένα, ενώ στο νεκροταφείο επιλέγονται κυκλαδικού τύπου τάφοι προστίθενται ελλαδικά χαρακτηριστικά σε αυτούς, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά από την προσθήκη πρόθυρου και πλευρικής εισόδου ακολουθώντας την αττική παράδοση. Επιπροσθέτως, οι ταφικές πρακτικές είναι καθαρά ελλαδικές, γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από την ύπαρξη πολλαπλών ταφών ανά τάφο, όσο και από την απόθεση των κτερισμάτων εκτός τάφου, που όπως είδαμε αποτελεί τοπικό ιδίωμα του Αγίου Κοσμά.

Σε ό,τι αφορά την κεραμική του νεκροταφείου, η κυκλαδικού τύπου κεραμική εμφανίζεται μαζί με την τοπική ελλαδική που αποτελεί και την πλειοψηφία. Παράλληλα, η κυκλαδικού τύπου κεραμική σύμφωνα με τον Μυλωνά²²² φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένη στον Άγιο Κοσμά κι επομένως αποτελεί τοπική απομίμηση της κυκλαδικής κεραμικής. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί ο ακάθαρτος πηλός των αγγείων του νεκροταφείου και η ατελής όπτηση, σε αντίθεση με τον καθαρό πηλό και την καλή όπτηση των αντίστοιχων κυκλαδικών, καθώς και η ενσωμάτωση τοπικών χαρακτηριστικών σε γνωστά κυκλαδικά σχήματα, όπως το θέμα με αστέρι και σπείρα

²¹⁹ Mylonas 1959: 14-15, 150

²²⁰ Mylonas 1959: 15, 143

²²¹ Mylonas 1959: 15

²²² Mylonas 1959: 67-68

στο κέντρο και η λαβή σχήματος Π στα τηγανόσχημα σκεύη, που σύμφωνα με την Παντελίδου αποτελεί αττικό μοτίβο²²³.

Συμπληρωματικά, τα λίθινα αντικείμενα αν και φαίνεται να είναι τοπικής κατασκευής, ωστόσο εξυπηρετούν κυκλαδικές πρακτικές, αν συνυπολογιστεί η παρουσία χρώματος πάνω σε ύπερους και χρωματοτρίπτες, καθώς και η εύρεση τους με λεπίδες οψιανού. Η παρουσία των παραπάνω ευρημάτων στο ίδιο αρχαιολογικό περιβάλλον, παραπέμπει σε πρακτικές γνωστές από τις Κυκλάδες, που περιλαμβάνουν την κονιορτοποίηση χρωστικών ουσιών με χρωματοτρίπτες και ύπερους και τη χρήση του χρώματος για τη συμβολική βαφή του σώματος και των ειδωλίων, ενώ οι λεπίδες οψιανού χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο αποτρίχωσης του σώματος, προτού αυτό δεχθεί τη βαφή²²⁴.

Επίσης, ο οψιανός ενώ ως πρώτη ύλη προέρχεται από τις Κυκλάδες, εντούτοις η επεξεργασία του αποτελεί έναν συνδυασμό των τεχνικών της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων, όπως διαπιστώνεται από τον πυρήνα που βρέθηκε βόρεια των τάφων 25 και 30, αλλά και από το γεγονός ότι οι περισσότερες λεπίδες δεν είναι ιδιαίτερος μακρές, όπως είθισται στα κυκλαδικά νεκροταφεία. Μάλιστα, οι λεπίδες οψιανού στο νεκροταφείο του Αγίου Κοσμά φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν περισσότερο ως εργαλείο παρά ως κτέρισμα. Εξαίρεση αποτελούν οι μακρές πρισματικές λεπίδες, δίχως ίχνη χρήσης που βρέθηκαν μαζί με τον πυρήνα βόρεια των τάφων 25 και 30, που ομοιάζουν με αυτές των Κυκλάδων, ωστόσο αποτελούν ένα μεμονωμένο σύνολο²²⁵.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα προκύπτει ότι η κοινότητα του Αγίου Κοσμά υιοθέτησε επιλεκτικά κάποιες κυκλαδικές πρακτικές και χρησιμοποίησε κάποια κυκλαδικού τύπου αντικείμενα, προσαρμόζοντάς τα όμως στην δική της ισχυρή τοπική παράδοση. Επομένως, τόσο η ερμηνεία του Ντούμα²²⁶ που θεωρεί τον Άγιο Κοσμά το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα κυκλαδικού οικισμού και νεκροταφείου εκτός Κυκλάδων, όσο και του Μυλωνά²²⁷ που υποστήριξε ότι ο Άγιος Κοσμάς αποτελεί κυκλαδικό κέντρο επεξεργασίας και διακίνησης οψιανού κλονίζονται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Όπως αναφέρθηκε και στην

²²³ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 62, ΠΙΝΑΚΑΣ 7

²²⁴ Papadatos 2016: 12-13

²²⁵ Carter 2008b: 96

²²⁶ Doumas 1977: 68-69

²²⁷ Mylonas 1959: 155

εισαγωγή της εργασίας, οι απόψεις αυτές στηρίζονται σε λανθασμένες παραδοχές, σύμφωνα με τις οποίες η παρουσία κυκλαδικών χαρακτηριστικών και κυκλαδικού τύπου αντικειμένων σε ένα νεκροταφείο ερμηνεύεται ως ταυτόχρονη παρουσία κυκλαδικών αποίκων.

Επιπλέον, η εικόνα που δίνουν τα νεκροταφεία είναι παραπλανητική και τις περισσότερες φορές δεν συμβαδίζει με την πραγματικότητα, γι' αυτό τον λόγο είναι απαραίτητη η συνεξέταση του οικισμού εφόσον αυτός υπάρχει. Έτσι, ο οικισμός του Αγίου Κοσμά δίνει διαφορετική εικόνα από αυτή του νεκροταφείου, καθώς η αρχιτεκτονική είναι καθαρά ελλαδική και βρίσκεται παράλληλα σε αντίστοιχους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας. Επίσης, η κεραμική ως επί το πλείστον είναι χονδροειδής καθημερινής χρήσης και έχει κατασκευαστεί τοπικά ακολουθώντας τα ελλαδικά πρότυπα, ενώ η παρουσία κυκλαδικού τύπου κεραμικής στον οικισμό είναι αμελητέα.

Βάσει των παραπάνω, η κοινότητα του Αγίου Κοσμά κάνει χρήση των κυκλαδικών αντικειμένων και δέχεται επιρροές από τον κυκλαδικό πολιτισμό, ωστόσο οι επιρροές αυτές ενσωματώνονται στην τοπική παράδοση. Αυτό που προκύπτει από αυτή την επιλεκτική χρήση κυκλαδικών στοιχείων είναι η πρόθεση να τονιστούν οι σχέσεις με τις Κυκλάδες. Αν δεχθούμε εν μέρει την ερμηνεία του Μυλωνά ότι ο Άγιος Κοσμάς αποτέλεσε κέντρο επεξεργασίας και διακίνησης του οψιανού, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η χρήση κυκλαδικού τύπου αντικειμένων αποσκοπεί στο να δείξει ότι κάποια άτομα της κοινότητας συμμετείχαν σε αυτές τις δραστηριότητες που σχετίζονταν με το εμπόριο οψιανού. Την υπόθεση αυτή ενισχύει η παρουσία οψιανού σε μόνο οκτώ τάφους, επομένως μπορεί να υποτεθεί ότι είτε οι νεκροί που συνοδεύονταν από οψιανό κατά την ταφή τους είτε οι συγγενείς τους δραστηριοποιούνταν στο εμπόριο οψιανού.

Συμπληρωματικά, οι δυο από τους τάφους που περιείχαν μεγάλη ποσότητα οψιανού (τάφοι 3 και 7) ήταν οι πλουσιότεροι τάφοι του νεκροταφείου, καθώς πέρα από τη μεγάλη ποσότητα οψιανού περιείχαν λίθινα και μεταλλικά αντικείμενα (τάφος 3) και κεραμική κυκλαδικού και ελλαδικού τύπου σε μεγάλη ποσότητα. Επομένως, ίσως τα άτομα που είχαν ενταφιαστεί σε αυτούς τους τάφους και οι συγγενείς τους, μέσω του εμπορίου οψιανού να απέκτησαν κύρος το οποίο επιδείκνυαν στην κοινότητα μέσω της χρήσης εξωτικών αντικείμενων που απέκτησαν στο πλαίσιο αυτής της εμπορικής

δραστηριότητας. Οποσδήποτε, κάρριο ρόλο στις εμπορικές δραστηριότητες και τα θαλάσσια ταξίδια της κοινότητας του Αγίου Κοσμά διετέλεσε η παράλια θέση του οικισμού σε κομβικό σημείο πάνω στον Αργοσαρωνικό κόλπο, απ' όπου ήταν δυνατή η μετάβαση στις Κυκλάδες.

Μάνικα

Το νεκροταφείο και ο οικισμός της Μάνικας βρίσκονται πάνω σε χερσόνησο, της κεντρικής Εύβοιας, ΒΔ της Χαλκίδας. Το σημείο είναι κομβικό από γεωγραφικής άποψης, καθώς ελέγχει το θαλάσσιο πέρασμα του Ευρίπου κι επομένως τον διάπλου του Ευβοϊκού κόλπου (**Εικ. 41**). Βόρεια του νεκροταφείου βρίσκεται ο οικισμός της Μάνικας και ανατολικά του διέρχεται ο δρόμος Χαλκίδας-Αρτάκης, ενώ τα όρια του παραμένουν ασαφή στη νότια και τη δυτική του πλευρά. Η έκταση που καταλαμβάνει το νεκροταφείο υπολογίζεται περίπου στα εξήντα στρέμματα²²⁸, καθώς πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα νεκροταφεία της ΠΕΧ με περίπου τριακόσιους ανασκαμμένους τάφους.

Βάσει των ευρημάτων του χρονολογείται στην ΠΕ II περίοδο, παρουσιάζοντας ευρήματα από δυο φάσεις. Η πρώτη συμπίπτει με την ΠΚ ΙΑ, φάση Κέρος-Σύρος των Κυκλάδων και η δεύτερη με την ΠΚ ΙΒ, φάση Καστρί²²⁹. Ωστόσο, δεν απουσιάζουν ευρήματα που χρονολογούνται στην ΠΕ I και στην ΠΕ III περίοδο, υποδεικνύοντας ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε για μεγάλη χρονική διάρκεια.

Οι συστηματικές ανασκαφές στη Μάνικα ξεκίνησαν το 1905 από τον Γ. Παπαβασιλείου, ο οποίος αποκάλυψε πενήντα τάφους και παρατήρησε ότι διατάσσονταν σε πέντε συστάδες²³⁰. Στη συνέχεια, οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από τον Α. Σάμψων κατά τα έτη 1982-1987. Ο Σάμψων ανέσκαψε το μεγαλύτερο τμήμα του νεκροταφείου, αποκαλύπτοντας εκατόν είκοσι έναν τάφους, συνεξετάζοντας τους τάφους που είχε αποκαλύψει ο Παπαβασιλείου²³¹. Τέλος, η Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη διενήργησε ανασκαφές στο νεκροταφείο της Μάνικας το 1984 κι έπειτα τα έτη 1986-1987 και αποκάλυψε ακόμα είκοσι έξι τάφους²³². Παρά τις εντατικές ανασκαφές, μεγάλο τμήμα του νεκροταφείου και του οικισμού παραμένει ακόμα ανεξερευνήτο.

²²⁸ Σάμψων 1988: 21

²²⁹ Sapouna-Sakellarakı 1987: 255, Σάμψων 1988: 21

²³⁰ Παπαβασιλείου 1910: 1

²³¹ Σάμψων 1985, Σάμψων 1988

²³² Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-87, Sapouna-Sakellarakı 1987

Τύπος τάφου

Οι τάφοι της Μάνικας είναι θαλαμοειδείς λαξευμένοι στο τοπικό ασβεστολιθικό πέτρωμα (Εικ. 42, 43, 44). Η διάταξή τους είναι τριμερής, καθώς συνίστανται από έναν υπόσκαφο θάλαμο, που είναι ο κυρίως ταφικός χώρος, από ένα μικρό κάθετο όρυγμα που συνδέει το θάλαμο με την είσοδο και λειτουργεί ως δρόμος και από το στόμιο. Ο νεκρός τοποθετούταν στον ταφικό θάλαμο με τα κτερίσματά του, έπειτα ο δρόμος πληρωνόταν με χώμα και λίθους και η είσοδος σφραγιζόταν με μια ασβεστολιθική πλάκα ή με μικρότερες²³³. Οι τάφοι θεωρήθηκαν κυκλαδικοί, ωστόσο αντίστοιχοι στις Κυκλάδες απαντούν μόνο στο Άνω Κουφονήσι στο νεκροταφείο της Αγριλιάς²³⁴.

Οι θάλαμοι απαντούν σε διάφορα σχήματα. Το επικρατέστερο σχήμα θαλάμου είναι το τραπεζιόσχημο, όμως απαντούν επίσης κυκλικοί, ημικυκλικοί, ορθογώνιοι, πεταλόσχημοι θάλαμοι, ακόμα και θάλαμοι ακανόνιστου σχήματος. Επομένως, το σχήμα του θαλάμου δεν υπαγορεύεται από αυστηρούς κανόνες αλλά φαίνεται ότι εξαρτάται από τη σκληρότητα του πετρώματος²³⁵.

Σχετικά με τη διαμόρφωση των δρόμων, το βάθος τους κυμαίνεται από ένα έως δύο μέτρα. Το σχήμα τους είναι κυρίως ορθογώνιο, όμως απαντούν δρόμοι σε τετράγωνο, τραπεζοειδές και ακανόνιστο σχήμα. Επιπλέον, δεν παρατηρείται κάποια σχέση μεταξύ του σχήματος του θαλάμου με το σχήμα του δρόμου, καθώς το ένα δεν υπαγορεύει τη διαμόρφωση του άλλου²³⁶. Παράλληλα, στο νεκροταφείο της Μάνικας υπάρχουν τάφοι που μοιράζονταν τον ίδιο δρόμο (τάφοι 59-63, 72-73, 75-77, 90-94, 136-139). Ο ανασκαφέας παρατηρεί ότι οι συγκεκριμένοι τάφοι ήταν μικρού μεγέθους, κακής κατασκευής και περιείχαν πτωχά κτερίσματα, συμπεραίνοντας ότι η ύπαρξη κοινού δρόμου οφείλεται στην εξοικονόμηση ενέργειας²³⁷.

Συμπληρωματικά, στα δομικά χαρακτηριστικά των θαλαμοειδών της Μάνικας παρατηρείται ότι στο δρόμο του τάφου κάποιες φορές διαμορφώνονται σκαλοπάτια (έως τρία), τα οποία σύμφωνα με τον Σάμψων²³⁸ δεν αποσκοπούν ούτε στη διευκόλυνση της κατάβασης σε περιπτώσεις που ο δρόμος ήταν βαθύς, αφού

²³³ Σάμψων 1985: 201-206, Sapouna-Sakellarakis 1987: 245-246

²³⁴ Zafeiropoulou 2008: 183

²³⁵ Σάμψων 1985: 201-203

²³⁶ Σάμψων 1988: 34

²³⁷ Σάμψων 1988: 41

²³⁸ Σάμψων 1985: 201, Σάμψων 1988: 34

απαντούν και σε αβαθή ορύγματα, ούτε είναι αποτέλεσμα αυξημένης δαπανώμενης ενέργειας κι επομένως διαμορφώνονται σε πλούσιους τάφους. Συνεπώς, η παρουσία σκαλοπατιών στους δρόμους των θαλαμοειδών της Μάνικας, δεν φαίνεται να έχει κανένα λειτουργικό χαρακτήρα και μάλλον οφείλεται στην πρόθεση του εκάστοτε κατασκευαστή.

Η διάταξη των τάφων είναι πυκνή, δίχως να υπάρχει σαφής προσανατολισμός και χωρική οργάνωση²³⁹. Εντούτοις, ο Παπαβασιλείου που διενήργησε τις πρώτες ανασκαφές στο νεκροταφείο διέκρινε συστάδες τάφων²⁴⁰, την ύπαρξη των οποίων αμφισβητεί ο Σάμπσον²⁴¹, καθώς θεωρεί ότι κατά τις ανασκαφές του Παπαβασιλείου είχαν ανασκαφεί διάσπαρτοι τάφοι σε μεγάλη έκταση, δημιουργώντας την εντύπωση συστάδων, ενώ ουσιαστικά μεταξύ των πέντε συστάδων του Παπαβασιλείου υπήρχαν κι άλλοι τάφοι που δεν είχαν ακόμα ανακαλυφθεί.

Ταφικές πρακτικές

Μοναδική ταφική πρακτική αποτελεί ο ενταφιασμός και στο νεκροταφείο της Μάνικας. Οι τάφοι δέχονταν πολλαπλές ταφές²⁴² και χρησιμοποιούνταν από πολλές γενιές, το οποίο κατά τον Σάμπσον²⁴³ είναι απόρροια του μεγάλου αριθμού ατόμων που διέμεναν στη Μάνικα. Παρόλα αυτά σημειώνει ότι υπήρχαν και μονές ταφές, όπως και ότι αρκετοί τάφοι φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν μόνο μια φορά²⁴⁴.

Σε κάποιες περιπτώσεις, προκύπτει από τα κτερίσματα ότι οι ταφές που είχαν τοποθετηθεί στον ίδιο τάφο ήταν σύγχρονες και πιθανώς τα άτομα που είχαν ενταφιαστεί εκεί είτε είχαν βιολογικούς δεσμούς, είτε ανήκαν στην ίδια κοινωνική ομάδα. Σε άλλη περίπτωση, παρατηρείται ότι στον ίδιο τάφο βρέθηκαν κτερίσματα που χρονολογούνται στην ΠΚ I και άλλα που χρονολογούνται στην ΠΚ II, επιβεβαιώνοντας τη χρήση του ταφικού κτίσματος για μεγάλο χρονικό διάστημα²⁴⁵.

Γενικά, οι νεκροί τοποθετούνται σε συνεσταλμένη στάση μέσα στον ταφικό θάλαμο, ακουμπώντας στο ένα πλευρό, συνήθως στο δεξί. Το σώμα τοποθετούταν πάνω σε βότσαλα ή άμμο θαλάσσης, ενώ σε μερικές περιπτώσεις κάτω από το κεφάλι τους υπήρχε λίθινο προσκέφαλο. Ο νεκρός φαίνεται ότι ήταν καλυμμένος με σάβανο, όπως

²³⁹ Σάμπσον 1985: 155, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-87: 7

²⁴⁰ Παπαβασιλείου 1910

²⁴¹ Σάμπσον 1985: 155

²⁴² Sampson 1987: 21, Sapouna-Sakellarakis 1987: 255

²⁴³ Sampson 1987: 21

²⁴⁴ Σάμπσον 1985: 217

²⁴⁵ Sapouna-Sakellarakis 1987: 255

προκύπτει από τον εντοπισμό σαβάνου σε οστό του τάφου 84. Τέλος, οι προσφορές αποτίθεντο πλάι στο κεφάλι του νεκρού²⁴⁶.

Η συνεχής χρήση του ίδιου ταφικού κτίσματος επέβαλε τον καθαρισμό του τάφου από τις προηγούμενες ταφές για την τοποθέτηση της νέας. Έτσι, σε αρκετούς τάφους έχουν βρεθεί παραμερισμένα οστά είτε στην άκρη των τάφων είτε κάτω από το στρώμα της άμμου. Στο συγκεκριμένο σημείο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι ο Σάμψων από τη μία θεωρεί ότι η παρουσία λίγων οστών στον ταφικό θάλαμο οφείλεται στην υγρασία που επικρατούσε στον ταφικό θάλαμο, που προκαλούσε την αποσύνθεσή τους. Ενδεικτικό αυτής της κατάστασης είναι το γεγονός ότι στους ενενήντα ανασκαμμένους τάφους μόνο σε είκοσι δυο σώζονται πλήρως τα οστά. Από την άλλη, υποστηρίζει ότι το σώμα του νεκρού ίσως έμενε αρχικά εκτεθειμένο εκτός τάφου ή διαμελιζόταν στο πλαίσιο νεκρικών τελετών και εντέλει στον θάλαμο τοποθετούνταν μόνο υπολείμματα του σώματος²⁴⁷.

Μολαταύτα, η απουσία μεγάλης ποσότητας οστών στον ταφικό θάλαμο ίσως οφείλεται στην ανακομιδή των οστών και στην τοποθέτησή τους σε οστεοφυλάκια, όπως προκύπτει από την εύρεση δεκαπέντε λαξευμάτων μεταξύ των τάφων του νεκροταφείου, στα οποία έχουν βρεθεί διασπαρμένα οστά²⁴⁸. Τελικά, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα, στη Μάνικα πραγματοποιούνταν παράλληλα τόσο ο παραμερισμός των οστών στην άκρη του τάφου, όσο και η ανακομιδή των οστών και η τοποθέτησή τους σε οστεοφυλάκια.

Οστεολογική μελέτη

Η πρώτη μελέτη των οστών της Μάνικας έγινε από τον Μ. Φουντουλάκη (ταγματάρχης υγειονομικού), ο οποίος έκανε αναφορές στην υγεία και τη διατροφή των κατοίκων της Μάνικας κυρίως από την εξέταση των δοντιών, ενώ κατά την εξέταση των σκελετών διαπίστωσε επεμβάσεις σε όλα τα οστά των κατοίκων της Μάνικας. Οι συγκεκριμένες παρατηρήσεις ερμηνεύθηκαν από τον Σάμψων είτε ως επεμβάσεις στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών, είτε ως επεμβάσεις που οφείλονταν στον φόβο των νεκρών²⁴⁹. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι ο Φουντουλάκης λόγω επαγγέλματος αγνοεί την ταφονομία και τις συνθήκες μιας ανασκαφής, επομένως τα αποτελέσματά του είναι αμφίβολα, καθώς τα χαράγματα που απέδωσε σε επεμβάσεις

²⁴⁶ Σάμψων 1985: 218-219, 221

²⁴⁷ Σάμψων 1985: 218-219

²⁴⁸ Σάμψων 1985: 208-210

²⁴⁹ Σάμψων 1985: 234-236

πιθανώς οφείλονται σε διαταράξεις των στρωμάτων και χρήση αιχμηρών εργαλείων κατά την ανασκαφική διαδικασία.

Πιο πρόσφατη είναι η ανάλυση σταθερών ισοτόπων άνθρακα ($\delta^{13}\text{C}$) που έδωσε επιπλέον στοιχεία για τη διατροφή των κατοίκων και καταλήγει στο ότι υπήρχε χαμηλή διακύμανση στις διατροφικές προσλήψεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων ανθρώπων από τη Μάνικα κι επομένως υπήρχε χαμηλό επίπεδο κοινωνικής διαφοροποίησης²⁵⁰.

Εντούτοις, η μελέτη που δίνει απαντήσεις στο ερώτημα της καταγωγής των κατοίκων της Μάνικας είναι οι αναλύσεις ισοτόπων στροντίου στα οστά της Μάνικας, καθώς σύμφωνα με παραδοσιακές ερμηνείες οι Κυκλαδίτες είχαν δημιουργήσει αποικίες στη Μάνικα (Σακελλαράκη²⁵¹). Στο πλαίσιο της μελέτης εξετάστηκαν σκελετοί εξήντα πέντε ατόμων από το νεκροταφείο. Το τοπικό στρόντιο της περιοχής καθορίστηκε από αρχαία και σύγχρονα οστά ζώων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης στροντίου, από τα οστά που μελετήθηκαν το 16% των ανθρώπων δεν γεννήθηκαν στη Μάνικα. Σύμφωνα με την άποψη της οστεοαρχαιολόγου, τα άτομα που ανήκουν σε αυτό το ποσοστό πιθανώς προέρχονταν από τη Νάξο ή από άλλες θέσεις γεωλογικά και ισοτοπικά όμοιες με τη Νάξο. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με το ποσοστό η παρουσία Κυκλαδιτών είναι μικρή κι επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί η Μάνικα κυκλαδική αποικία. Επιπλέον, διαπιστώθηκε ότι η κυκλαδικού τύπου κεραμική δεν απαντά πάντοτε σε τάφους ατόμων που ανήκουν στο 16%²⁵², συνεπώς δεν είναι συνιστά αποδεικτικό στοιχείο της καταγωγής ενός ατόμου.

Μολαταύτα, πρέπει να αναφερθεί ότι στο άρθρο αυτό δεν παρουσιάζονται τα δεδομένα παρά μόνο τα αποτελέσματα της ανάλυσης. Επιπλέον, οι αναλύσεις στροντίου είναι επισφαλείς όταν γίνονται σε κατοίκους γεωγραφικά όμοιων περιοχών, επομένως κατά την παρουσίαση των δεδομένων θα πρέπει να συμπεριληφθούν οι διαφορές ή οι ομοιότητες του ισοτοπικού αποτυπώματος του στροντίου της Μάνικας και των Κυκλάδων, ώστε να θεωρηθεί αξιόπιστη η παραπάνω μελέτη.

²⁵⁰ Kontopoulos & Sampson 2015: 97

²⁵¹ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-87, Sapouna-Sakellarakis 1987

²⁵² Nafplioti 2009: 925

Κεραμική

Στο νεκροταφείο της Μάνικας, η κεραμική συνιστά το συνηθέστερο κτέρισμα. Όπως στο Τσέπι και τον Άγιο Κοσμά απαντούν σχήματα αγγείων με τοπικά χαρακτηριστικά, τα οποία μπορούν να υπαχθούν στην ελλαδικού τύπου κεραμική και σχήματα που έχουν επιρροές από κυκλαδικά αγγεία.

Στα αγγεία ελλαδικού τύπου ανήκουν κυρίως κλειστά αγγεία, που αποτελούν αποθηκευτικά αγγεία και αγγεία σερβιρίσματος, τα οποία βρίσκουν παράλληλα σε πολλές θέσεις του Αιγαίου της ίδιας περιόδου. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται οι ραμφόστομες πρόχοι, οι υδρίες, οι κύμβες που χρησιμοποιούνται ευρέως τόσο στο νεκροταφείο όσο και στον οικισμό²⁵³ και τα μόνωτα ή άωτα κύπελλα τύπου tankard που συνιστούν τυπικό σκεύος διεθνούς πνεύματος κατά τον Renfrew, καθώς δείχνουν επαφές με Ανατολία²⁵⁴,

Στη Μάνικα τα αγγεία με κυκλαδικά χαρακτηριστικά είναι ισάριθμα με τα ελλαδικά. Η κατηγορία των αγγείων με κυκλαδικά χαρακτηριστικά περιλαμβάνει κυρίως αγγεία αποθήκευσης και αγγεία ειδικής. Σε αυτά ανήκουν οι σφαιρικές πυξίδες, για τις οποίες ο Σάμψων επισημαίνει ότι μόνο οι δυο πυξίδες με στιλπνό γάνωμα των τάφων 79 και 82 θεωρούνται κυκλαδικής προέλευσης, ενώ οι υπόλοιπες έχουν κατασκευαστεί τοπικά²⁵⁵ (**Εικ. 45**). Επίσης, έχουν βρεθεί αρυβαλλοειδή αγγεία, κυρίως ακόσμητα²⁵⁶, όπως συναντήσαμε και στις άλλες δυο θέσεις και απιόσχημοι αμφορίσκοι που παράλληλά τους βρέθηκαν στο Άνω Κουφονήσι²⁵⁷.

Συνολικά τριάντα επτά τηγανόσχημα σκεύη έχουν βρεθεί στη Μάνικα, εκ των οποίων μόνο δυο φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση και δυο πλαστική²⁵⁸. Διακρίνονται τρεις διαφορετικοί τύποι τηγανόσχημων αγγείων, τα τηγανόσχημα με λαβή σχήματος Π (**Εικ. 46**), που όμως διαφέρουν από αυτές που είδαμε στα αττικά τηγανόσχημα, τα τηγανόσχημα με διχαλωτή λαβή (**Εικ. 48**), όπου ανήκουν και τα περισσότερα τηγανόσχημα της Μάνικας και τα τηγανόσχημα με τριγωνική λαβή που αποτελούν καθαρά τοπικό τύπο, καθώς δεν υπάρχουν τηγανόσχημα με αντίστοιχη λαβή στις Κυκλάδες και στην ηπειρωτική Ελλάδα (**Εικ. 47**). Σύνηθες μοτίβο διακόσμησης

²⁵³ Σάμψων 1988: 64-68

²⁵⁴ Renfrew 1972: , Σάμψων 1988: 68

²⁵⁵ Παπαβασιλείου 1910: Πίναξ ΙΑ, Σάμψων 1988: 68

²⁵⁶ Σάμψων 1985: 262, 271

²⁵⁷ Sapouna-Sakellarakis 1987: PLATE 39, g

²⁵⁸ Σάμψων 2016: 66

αποτελεί η εγχάρακτη σπείρα. Όμως, τα τηγανόσχημα της Μάνικας διαφέρουν από τα Κυκλαδικά και ως προς τη διακόσμηση και ως προς το σχήμα, καθώς αυτά της Μάνικας είναι πιο άτεχνα, ώστε είναι προφανές ότι αποτελούν τοπικές απομιμήσεις²⁵⁹.

Γενικά, τα αγγεία νεκροταφείου είναι κυρίως ακόσμητα, κάποια είναι επιχρισμένα και άλλα στιλβωμένα, ενώ απαντούν πολύ λίγα σκεύη που φέρουν εγχάρακτη, πλαστική και γραπτή διακόσμηση. Λίγα αγγεία μπορούν να θεωρηθούν εισαγμένα, κυρίως από τις Κυκλάδες, το νοτιοανατολικό Αιγαίο και την Ανατολία και τα υπόλοιπα έχουν κατασκευαστεί τοπικά, ακόμα και αυτά που έχουν κυκλαδικά χαρακτηριστικά²⁶⁰.

Οψιανός

Ο οψιανός δεν αποτελεί συχνό εύρημα στο νεκροταφείο της Μάνικας²⁶¹, απαντά περίπου στο ένα τέταρτο των ανασκαμμένων τάφων (συγκεκριμένα σε 48 τάφους)²⁶², όμως ο ακριβής αριθμός των τμημάτων οψιανού δεν καταγράφεται στις τελικές δημοσιεύσεις. Παρόλα αυτά ανάμεσα στα ευρήματα αναφέρεται η εύρεση λεπίδων οψιανού, φολίδων και πυρήνων (**Εικ. 54**).

Εντούτοις, ο Carter²⁶³ εκτιμά ότι η ποσότητα του οψιανού στο νεκροταφείο της Μάνικας θα πρέπει να ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτή που αναφέρεται και στηρίζει αυτή την άποψη στο γεγονός ότι τρία σύνολα που ο ίδιος έχει μελετήσει από τους τάφους της Μάνικας δεν αναφέρονται στις τελικές δημοσιεύσεις. Το πρώτο σύνολο βρέθηκε στον τάφο 7 του οικοπέδου Μπεληγιάννη και σύμφωνα με τα δεδομένα ένα μέρος του συνόλου είχε αποθεθεί στον δρόμο του τάφου κι ένα μέσα στον ταφικό θάλαμο. Στον ταφικό θάλαμο είχαν αποθεθεί δέκα τμήματα οψιανού μαζί με μια μαρμάρινη πυξίδα με ψηλό πόδι²⁶⁴ που ακριβές παράλληλό της έχει βρεθεί στο νεκροταφείο των Απλωμάτων της Νάξου, ενώ στον δρόμο βρέθηκαν σαράντα δυο τμήματα οψιανού. Από το συγκεκριμένο σύνολο ξεχωρίζουν δυο ακέραιες λεπίδες οψιανού μήκους 6 εκ. δίχως ίχνη χρήσης²⁶⁵.

Το δεύτερο σύνολο προέρχεται από τον τάφο 100 του οικοπέδου Φράγκου. Πρόκειται για έναν μεγάλο τάφο με επτά ταφές και τη μεγαλύτερη απόθεση αντικειμένων

²⁵⁹ Σάμψων 1985: 290-294

²⁶⁰ Σάμψων 1988: 44

²⁶¹ Σάμψων 2016: 41

²⁶² Carter 1998: 271

²⁶³ Carter 1998: 271, 273

²⁶⁴ Σάμψων 1985: 166

²⁶⁵ Carter 1998: 273

ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται ένα τηγανόσχημο σκεύος, τέσσερα μαρμάρινα αγγεία, ένας οστέινος χρωματοτρίπτης και μια λεπίδα οψιανού μήκους 10.3 εκ., η οποία μπορεί να συγκριθεί με λεπίδες από τις Κυκλάδες που έχουν βρεθεί σε ταφικό περιβάλλον της ίδιας περιόδου²⁶⁶.

Το τρίτο σύνολο βρέθηκε στον τάφο 8 του οικοπέδου Μπεληγιάννη. Ο τάφος περιλάμβανε από δυο έως τρεις ταφές. Ο ένας σκελετός συνοδευόταν από έξι λεπίδες οψιανού, έναν πυρήνα, μια χρωματοθήκη και μια πυξίδα. Η χρωματοθήκη έφερε ίχνη μπλε χρώματος²⁶⁷ και έχει ακριβές παράλληλο αυτή από τη Χαλανδριανή της Σύρου²⁶⁸.

Συμπληρωματικά, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι τρεις τάφοι ήταν μεγάλοι και ανήκουν στους πλούσιους τάφους του νεκροταφείου. Επίσης, παρατηρείται ότι ενώ τα αντικείμενα είναι τοπικά κατασκευασμένα, εντούτοις μιμούνται αντίστοιχα κυκλαδικά σκεύη και παραπέμπουν στις κυκλαδικές ταφικές πρακτικές σκαριφισμού και χρωματισμού του σώματος, όπως προκύπτει από το αρχαιολογικό τους περιβάλλον, καθώς βρέθηκαν μαζί με λεπίδες οψιανού, λίθινα σκεύη και τη χρωματοθήκη.

Συνεπώς, ο οψιανός στη Μάνικα ακολουθεί δυο τρόπους απόθεσης. Από τη μια απαντούν οι λεπίδες οψιανού μεγάλου μήκους (10.3 εκ.) δίχως ίχνη χρήσης που παραπέμπουν στον κυκλαδικό τρόπο απόθεσης και από την άλλη έχουν βρεθεί λεπίδες με ίχνη χρήσης, που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ως εργαλείο παρά ως κτέρισμα και ακολουθούν έναν διαδεδομένο τρόπο απόθεσης που απαντά τόσο στις Κυκλάδες όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα²⁶⁹.

Σχετικά με την πρώτη κατηγορία, οι πρισματικές λεπίδες μεγάλου μήκους που έχουν βρεθεί στη Μάνικα είναι λίγες και για την κατασκευή τους απαιτείται μια σχετική εξειδίκευση. Για τους παραπάνω λόγους ο Carter²⁷⁰ θεωρεί πιθανότερο ότι οι συγκεκριμένες λεπίδες έχουν κατασκευαστεί στις Κυκλάδες και έφτασαν στη Μάνικα στο πλαίσιο ανταλλαγής προϊόντων μαζί με μεταλλικά αντικείμενα, μαρμάρινα κ.α. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι έχουν κατασκευαστεί στη Χαλανδριανή, αφενός διότι ο τρόπος κατανάλωσης οψιανού στις δυο περιοχές ομοιάζει και αφετέρου διότι

²⁶⁶ Carter 1998: 273-274

²⁶⁷ Sapouna-Sakellarakı 1987: 243

²⁶⁸ Τσούντας 1899: 113

²⁶⁹ Carter 1998: 277-287

²⁷⁰ Carter 2008: 233

απαντούν ακριβή παράλληλα του υλικού πολιτισμού της Μάνικας σε αυτόν της Χαλανδριανής.

Λίθινα εργαλεία, αγγεία, ειδώλια και οστέινα αντικείμενα

Τα λίθινα αντικείμενα που έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο της Μάνικας είναι λίγα. Συγκεκριμένα, απαντούν οκτώ ειδώλια και τριάντα τέσσερα λίθινα αγγεία, τα οποία προέρχονται από είκοσι έξι τάφους (**Εικ. 49**). Στα λίθινα αγγεία περιλαμβάνονται μαρμάρινες κυλινδρικές και σφαιρικές πυξίδες, μαρμάρινες πυξίδες με ψηλό πόδι, μαρμάρινες φιάλες και σφαιρικά κλειστά αγγεία²⁷¹. Τα αντικείμενα είναι εξαιρετικής κατασκευής με λεπτά τοιχώματα, γεγονός που δηλώνει έμπειρο χέρι τεχνίτη, ωστόσο δεν είναι δυνατό να διακρίνει κανείς αν είναι κυκλαδικής προέλευσης ή τοπικής κατασκευής²⁷². Τα περισσότερα χρονολογούνται στη φάση Κέρος-Σύρος και βρίσκουν παράλληλα στις Κυκλάδες, ενώ παρόμοιες φιάλες απαντούν επίσης στον Άγιο Κοσμά²⁷³ (**Εικ. 50**).

Στη Μάνικα έχουν βρεθεί δυο μαρμάρινα ειδώλια από τον Παπαβασιλείου στην 1η συστάδα που συνοδεύονταν από τηγανόσχημα και κεραμική της ΠΕ II (**Εικ. 51**). Το ένα έχει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στο κεφάλι που απουσιάζουν από τους συνήθεις τύπους, ωστόσο μπορεί να υπαχθεί στην ομάδα Σπεδού. Επιπλέον, απαντά ένα σχηματοποιημένο ειδώλιο που θυμίζει τα σχηματοποιημένα ειδώλια της ομάδας Απειράνθου²⁷⁴. Τα ειδώλια που βρέθηκαν στις ανασκαφές της Σαουνά-Σακελλαράκη παρουσιάζουν κάποιες ιδιαιτερότητες. Στο ειδώλιο 6 (**Εικ. 52**) έχουν αποδοθεί τα χέρια κάτω από το στήθος, το ηβικό τρίγωνο, όμως δεν αποτυπώνονται τα συνήθη χαρακτηριστικά του κεφαλιού, ενώ τα πόδια αποδίδονται ενωμένα. Παρόμοια έχει αποδοθεί το ειδώλιο 8, ενώ ουδεμία σχέση με τα κυκλαδικά έχει το καθιστό ειδώλιο 9²⁷⁵. Καταλήγοντας, μόνο το κεφάλι ειδωλίου από τον τάφο 155 συνιστά με βεβαιότητα κυκλαδική εισαγωγή και μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία Σπεδού²⁷⁶.

Σχετικά με το αρχαιολογικό περιβάλλον των λίθινων αντικειμένων, φαίνεται ότι απαντούν με αντικείμενα κυκλαδικού τύπου, όπως προκύπτει από τον τάφο 168, όπου

²⁷¹ Σάμψων 1985: 302-304

²⁷² Σάμψων 1988: 70

²⁷³ Σάμψων 1985: 302-304

²⁷⁴ Σάμψων 1988: 70

²⁷⁵ Σακελλαράκη 1986-87: Φωτογρ. 19

²⁷⁶ Σάμψων 1988: 70

το ειδώλιο βρέθηκε μαζί με τηγανόσχημα σκεύη, μαρμάρινες φιάλες, λίθινες πυξίδες και δυο λεπίδες οψιανού²⁷⁷. Επίσης, στον τάφο 155 το ειδώλιο βρέθηκε με μια λίθινη φιάλη και μια χάλκινη λεπίδα²⁷⁸. Το αρχαιολογικό περιβάλλον παραπέμπει στις γνωστές κυκλαδικές ταφικές πρακτικές που αφορούν στο σκαριφησμό και στον χρωματισμό του σώματος. Τα ειδώλια πιθανότητα υπέκειντο στις ίδιες διαδικασίες που υπέκειτο το σώμα του νεκρού, δηλαδή χρωματίζονταν²⁷⁹.

Επιπροσθέτως, τα λίθινα αντικείμενα έχουν εντοπιστεί σε πλούσιους τάφους, χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι τάφοι 2, 100 και 157 που είναι οι μεγαλύτεροι τάφοι του νεκροταφείου και περιέχουν πληθώρα αντικειμένων.

Στα οστέινα αντικείμενα του νεκροταφείου, περιλαμβάνονται πέντε οστέινες κυλινδρικές χρωματοθήκες και δυο χρωματοτρίπτες. Ο Σάμψων²⁸⁰ αναφέρει ότι τα αντικείμενα είναι εισαγμένα από τις Κυκλάδες και συγκεκριμένα από τη Χαλανδριανή. Πράγματι, ο τύπος της οστέινης χρωματοθήκης 34 βρίσκεται ακριβές παράλληλο σε μια οστέινη χρωματοθήκη από τη Χαλανδριανή²⁸¹, καθώς φέρουν τα ίδια εγχάρακτα μοτίβα. Επιπροσθέτως, σε δυο οστέινες χρωματοθήκες της Μάνικας βρέθηκε κυανό χρώμα, υπογραμμίζοντας τις κυκλαδικές ταφικές πρακτικές που αφορούν στην περιποίηση του σώματος²⁸². Συγκεκριμένα, οι χρωματοθήκες ερμηνεύτηκαν ως γραφίδες για το στιγματισμό του δέρματος²⁸³. Παρόλα αυτά, τα συνευρήματα τους δεν είναι κυκλαδικά ή κυκλαδίζοντα με εξαίρεση την περίπτωση του τάφου 100, όπου η οστέινη χρωματοθήκη βρέθηκε μαζί με μια λεπίδα οψιανού και τέσσερις λίθινες φιάλες.

Μεταλλικά αντικείμενα

Περισσότερα από πενήντα μεταλλικά αντικείμενα έχουν βρεθεί στη Μάνικα. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται εγχειρίδια, μαχαίρια, πόρπες, τριχολαβίδες (**Εικ. 53**), λεπίδες και κοσμήματα. Γενικά η τυπολογία των αντικειμένων, είναι καθαρά αιγαιακή, όμως λίγοι τύποι προέρχονται από το ΒΑ Αιγαίο.

Συγκεκριμένα, οι χάλκινες περόνες είναι το πιο συνηθισμένο μεταλλικό αντικείμενο της Μάνικας. Ως προς την τυπολογία τους, η McGeehan τις χωρίζει σε κατηγορίες

²⁷⁷ Σάμψων 1988: 32-33

²⁷⁸ Σάμψων 1988: 31

²⁷⁹ Papadatos 2016: 12-13

²⁸⁰ Σάμψων 1985: 314

²⁸¹ Τσούντας 1899: 104

²⁸² Papadatos 2016: 12-13

²⁸³ Θανασούλια 2004: 330

ανάλογα με τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους και βρίσκει παράλληλα στο ΒΑ Αιγαίο και την Ανατολία γεγονός που την οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για εισαγμένα αντικείμενα²⁸⁴. Αντίθετα, οι τριχολαβίδες θεωρεί ότι είναι τοπικής κατασκευής²⁸⁵. Επιπλέον, απαντούν αντικείμενα που θεωρεί ότι έχουν επιρροές από την Ανατολία, ωστόσο είναι κατασκευασμένα τοπικά κατ' απομίμηση των ανατολικών προτύπων τους, όπως προκύπτει από το εγχειρίδιο του τάφου 148²⁸⁶. Τοπικά κατασκευασμένα θεωρεί ότι είναι το χάλκινο περιδέραιο του τάφου 150 και το χάλκινο δαχτυλίδι του τάφου 167, καθώς αποτελούν απλούς τύπους κοσμημάτων για τους οποίους δεν χρειαζόταν ιδιαίτερη εξειδίκευση²⁸⁷.

Γενικά το μεγαλύτερο μέρος των μεταλλικών αντικειμένων της Μάνικας που έχουν αναλυθεί είναι από αρσενικούχο χαλκό, ένα είναι από καθαρό χαλκό, ένα από άργυρο και πέντε τέχνηρα είναι κατασκευασμένα από κασσιτερούχο χαλκό. Από την ανάλυση προέκυψε ότι τα μέταλλα ή τα μεταλλικά αντικείμενα προέρχονται από την Κύθνο, τη Σίφνο, ενώ ο άργυρος ενός αντικειμένου έχει εξορυχτεί στο Λαύριο²⁸⁸.

Σχετικά με τη διασπορά των μεταλλικών αντικειμένων στο νεκροταφείο, παρατηρείται ότι τα μεταλλικά αντικείμενα απαντούν σε κάποιους πλούσιους τάφους, ωστόσο υπάρχουν λίγες περιπτώσεις τάφων που αποτελούν το μοναδικό εύρημα. Σε ό,τι αφορά την τελευταία διαπίστωση, στην περίπτωση των μεταλλικών αντικειμένων ένας τάφος μπορεί να θεωρηθεί πλούσιος ακόμα κι όταν περιέχει ένα κτέρισμα, ενώ σε άλλη περίπτωση θα θεωρούταν πτωχός. Αυτό οφείλεται στη σπανιότητα των μετάλλων και των εξειδικευμένων γνώσεων που απαιτεί η επεξεργασία τους, χαρακτηριστικά τα οποία καθιστούν τα μεταλλικά αντικείμενα πολύτιμα.

Σε ό,τι αφορά τους πλούσιους τάφους, ο τάφος 148 του οικοπέδου Μπεληγιάννη περιέχει επτά χάλκινα αντικείμενα, ο τάφος 10 του οικόπεδου Παπακυριάκου περιέχει οκτώ χάλκινα αντικείμενα και ένα από μόλυβδο, στον τάφο 11 βρέθηκαν έντεκα χάλκινα αντικείμενα και στον τάφο 37 έξι χάλκινα αντικείμενα. Βάσει της μελέτης της δεύτερης τελικής δημοσίευσης της Μάνικας, όπου δημοσιεύονται τα αποτελέσματα της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου, τα χάλκινα αντικείμενα

²⁸⁴ McGeehan 1988: 106-108

²⁸⁵ McGeehan 1988: 108

²⁸⁶ McGeehan 1988: 105

²⁸⁷ McGeehan 1988: 109-110

²⁸⁸ Stos Gale et al 1996: 49-50, 56-58

συγκεντρώνονται σε έντεκα τάφους του νεκροταφείου²⁸⁹, δίνοντας την αίσθηση μιας επιδεικτικής κατανάλωσης μετάλλων από ορισμένα άτομα της κοινότητας. Ίσως η συγκέντρωση αυτή να επιδιώκει την προβολή των κοινωνικών δράσεων του νεκρού και ενδέχεται να σχετίζεται με την προβολή του νεκρού ή των συγγενών του μέσω της απόθεσης στον τάφο πολύτιμων αντικειμένων.

Ο οικισμός

Βόρεια του νεκροταφείου βρίσκεται ο οικισμός της Μάνικας. Ο οικισμός χρονολογείται στην ΠΕΧ με κύρια περίοδο χρήσης την ΠΕ ΙΙ, στην οποία χρονολογείται το μεγαλύτερο μέρος των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του οικισμού. Αντιθέτως, ο οικισμός μικραίνει σημαντικά κατά την ΜΕΧ και την ΥΕΧ, καθώς τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογούνται σε αυτές τις περιόδους είναι πολύ λιγότερα από αυτά της ΠΕΧ²⁹⁰.

Στον οικισμό απαντά πυκνή δόμηση και πολεοδομικό σχέδιο, ενώ διακρίνονται αποχετευτικές και υδρευτικές εγκαταστάσεις σε διάφορα σημεία του οικισμού²⁹¹. Τα οικήματα είναι παραταγμένα το ένα πλάι στο άλλο και χωρίζονται από στενούς δρόμους. Τα κτήρια είναι κυρίως ορθογώνια και ευρύχωρα²⁹², ενώ στον τομέα Ι απαντά αψιδωτή οικία²⁹³ και στον τομέα ΙΙ βρέθηκαν κάποια διώροφα κτήρια που έχουν κάποιες ομοιότητες με τις Οικίες με Διαδρόμους της ηπειρωτικής Ελλάδας, ωστόσο διαφέρουν από αυτές σε βασικά σημεία²⁹⁴.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα κτήρια του οικισμού ξεχωρίζει το εργαστήριο οψιανού, που ανήκει στον τομέα V. Στον χώρο βρέθηκαν πυρήνες οψιανού και μεγάλη ποσότητα απολεπισμάτων. Ο Σάμψων αναφέρει την ύπαρξη χιλιάδων τμημάτων οψιανού, μέγεθος το οποίο ξεπερνά κατά πολύ τη ζήτηση του προϊόντος στο πλαίσιο του οικισμού και προφανώς το μέγεθος της παραγωγής οφείλεται στη διακίνησή του εκτός αυτού²⁹⁵. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί η θέση του εργαστηρίου πλησίον της θάλασσας από όπου θα μπορούσε να γίνεται η εισαγωγή της πρώτης ύλης από τις Κυκλάδες και η διακίνησή της.

²⁸⁹ McGeehan 1988: 110-111

²⁹⁰ Σάμψων 1985: 21

²⁹¹ Μπουκάρας 2015: 194

²⁹² Θεοχάρης 1959: 296-297

²⁹³ Σάμψων 1985: 49

²⁹⁴ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986: 123

²⁹⁵ Σάμψων 1985: 93-95

Σχετικά με τα ευρήματα που απαντούν στον οικισμό, στην κεραμική περιλαμβάνονται αγγεία αποθήκευσης και σερβιρίσματος, ενώ τα σχήματα είναι κυρίως ελλαδικά χαρακτηριστικά της ΠΕ II και ΠΕ III φάσης και απαντούν σε σύγχρονους οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως στις Ζυγουριές και την Εύτρηση. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται φιάλες, πιθοειδή αγγεία, κύπελλα tankards, κύμβες κ.α.²⁹⁶. Παράλληλα, στον οικισμό έχουν βρεθεί και κάποια αγγεία κυκλαδικού τύπου, όπως τηγανόσχημα σκεύη και πυξίδες²⁹⁷. Επιπροσθέτως, απαντούν λίθινα αντικείμενα τα οποία είναι κυρίως εργαλεία, όπως τριπτήρες και τριβεία, ενώ τα λίθινα αγγεία είναι ολιγάριθμα²⁹⁸.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο οικισμός της Μάνικας έχει έναν πρωτοαστικό χαρακτήρα, καθώς είναι ασυνήθιστα μεγάλος για την εποχή του και υπάρχουν έργα κοινής ωφελείας που απαντούν σε αντίστοιχους μεγάλους οικισμούς της ΠΕΧ (π.χ Πολιόχνη). Η ποσότητα του οψιανού είναι αρκετά μεγάλη για τις ανάγκες ακόμη κι ενός μεγάλου οικισμού όπως η Μάνικα και φαίνεται ότι η επεξεργασία του γινόταν στο πλαίσιο εμπορικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, η παρουσία του οψιανού σε μεγάλη ποσότητα στον οικισμό υποδηλώνει εντατικές επαφές με τις Κυκλάδες.

Συμπεράσματα

Η Μάνικα όπως και ο Άγιος Κοσμάς έχουν χαρακτηριστεί αποικίες Κυκλαδίων κι επομένως οι νεκροί των νεκροταφείων Κυκλαδίτες, ταυτότητα η οποία προκύπτει από τα κυκλαδικού τύπου αντικείμενα που τους συνόδευαν. Συγκεκριμένα, ο Ντούμας²⁹⁹ παρατηρώντας τις ταφικές πρακτικές του νεκροταφείου χαρακτηρίζει τη Μάνικα κυκλαδική αποικία. Την ίδια άποψη έχει και η Σαπουνά-Σακελλαράκη³⁰⁰ τονίζοντας την απουσία τοπικής κεραμικής στο νεκροταφείο και καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι το συγκεκριμένο τμήμα του νεκροταφείου θα πρέπει να είχε καταληφθεί από Κυκλαδίτες.

Από την άλλη, μερίδα επιστημόνων δεν συμφωνεί με αυτόν τον χαρακτηρισμό. Ο Θεοχάρης³⁰¹ χαρακτηρίζει την κεραμική του οικισμού ελλαδική, ομοίως ο Τσουντας στηριζόμενος στην κεραμική και στην τυπολογία των τάφων διακρίνει ελλαδικά

²⁹⁶ Θεοχάρης 1959: 298-301, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986: 141-147, Σάμψων 1988: 20

²⁹⁷ Σάμψων 1988: 20

²⁹⁸ Σάμψων 1985: 121

²⁹⁹ Doumas 1977: 68

³⁰⁰ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-87: 21

³⁰¹ Θεοχάρης 1959: 300-301

χαρακτηριστικά³⁰². Επίσης, ο Broodbank³⁰³ εξετάζοντας το μέγεθος του οικισμού, ο οποίος είναι ένας από τους μεγαλύτερους οικισμούς του Αιγαίου της ΠΕΧ και αντιστοίχως μεγάλος θα ήταν και ο αριθμός των ανθρώπων που κατοικούσε σε αυτόν, θεωρεί απίθανο ότι η Μάνικα συνιστούσε αποικία Κυκλαδίων, αφού δεν υπάρχει οικισμός στις Κυκλάδες αντίστοιχου μεγέθους, ώστε να μπορέσει να δημιουργήσει μια αποικία του μεγέθους της Μάνικας. Τέλος, ο Σάμψων³⁰⁴ θεωρεί ότι οι κυκλαδικές επιρροές στον υλικό πολιτισμό της Μάνικας και η εύρεση κυκλαδικών αντικειμένων στο νεκροταφείο και τον οικισμό είναι αποτέλεσμα εμπορικών σχέσεων μεταξύ Μάνικας και Κυκλάδων, οι οποίες μάλιστα ξεκίνησαν με πρωτοβουλία της πρώτης. Το παραπάνω επιχείρημα στηρίζεται στο γεγονός ότι κατά την ΠΕΧ στην ηπειρωτική Ελλάδα αναπτύχθηκαν μεγάλοι οικισμοί, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε σημαντικά εμπορικά κέντρα, τα οποία ήταν μεγαλύτερα από αυτά των Κυκλάδων.

Σχετικά με τον τύπο του τάφου που έχει χαρακτηριστεί κυκλαδικός, θα πρέπει να αναφερθεί ότι απαντά μόνο στο Άνω Κουφονήσι των Κυκλάδων³⁰⁵, ενώ όμοιου τύπου είναι και οι τάφοι της Αγίας Φωτιάς στη Σητεία³⁰⁶ και των Γουρνών Πεδιάδας³⁰⁷ στην Κρήτη. Σε ό,τι αφορά στα ταφικά έθιμα υπάρχουν αρκετές ομοιότητες με αυτά των Κυκλάδων, όπως η επίστρωση του δαπέδου με βότσαλα και η ύπαρξη λίθινου προσκέφαλου. Εντούτοις, υπάρχουν και τοπικές ιδιαιτερότητες, όπως η ανακομιδή των οστών και η τοποθέτησή τους σε οστεοφυλάκια.

Όσον αφορά τη χωρική οργάνωση του νεκροταφείου, ο Παπαβασιλείου³⁰⁸ διέκρινε συστάδες τάφων, όπου μια συστάδα θα μπορούσε να ανήκει σε μια συγγενική ομάδα, επομένως αν κάτι τέτοιο ισχύει θα μπορούσε να υπάρχει δήλωση της οριζόντιας κοινωνικής οργάνωσης στο νεκροταφείο με προεκτάσεις προγονολατρίας και κληρονομικού δικαιώματος. Ωστόσο, απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα μπορούσε να δοθεί μόνο μέσω οστεοαρχαιολογικής μελέτης. Παρόλα αυτά ο Σάμψων αμφισβητεί την ύπαρξη των συστάδων του Παπαβασιλείου, καθώς θεωρεί όταν εκείνος τις διέκρινε ανάμεσά τους μεσολαβούσαν τάφοι που δεν είχαν ανακαλυφθεί ακόμα.

³⁰² Τσουντας 1908: 388-389

³⁰³ Broodbank 2009: 489

³⁰⁴ Σάμψων 1988: 113 appendix III

³⁰⁵ Zafeiropoulou 2008: 183

³⁰⁶ Betancourt 2008: 237

³⁰⁷ Galanaki προς δημ.

³⁰⁸ Παπαβασιλείου 1910

Σχετικά με την κεραμική, στο νεκροταφείο η κεραμική κυκλαδικού τύπου απαντά σε ίση ποσότητα με την κεραμική ελλαδικού τύπου. Κατά την ανάλυση των δεδομένων, προέκυψε ότι στην κεραμική κυκλαδικού τύπου έχουν αποδοθεί ιδιαίτερα τεχνικά χαρακτηριστικά που δεν απαντούν στα αντίστοιχα κυκλαδικά σκεύη, όπως φάνηκε ιδιαίτερος στην περίπτωση των τηγανόσχημων σκευών. Αντιστοίχως, το ίδιο συμβαίνει με τα μαρμάρινα ειδώλια, καθώς στον κυκλαδικό τύπο αντικειμένου έχουν αποδοθεί τοπικά χαρακτηριστικά που δεν βρίσκουν παράλληλο σε κάποιον κυκλαδικό τύπο ειδωλίων. Εξαιρέση αποτελούν δυο ειδώλια που μπορούν να υπαχθούν στις κατηγορίες των κανονικών ειδωλίων³⁰⁹.

Αναφορικά με τον οψιανό, έγινε λόγος για δυο τρόπους απόθεσης³¹⁰, τον κυκλαδικό τρόπο όπου πρισματικές λεπίδες οψιανού μεγάλου μήκους δίχως ίχνη χρήσης αποτίθενται στους τάφους ως κτερίσματα. Για την κατασκευή αυτών των λεπίδων απαιτείται εξειδίκευση στην κατεργασία οψιανού, η οποία δεν παρατηρείται ούτε στα ευρήματα του οικισμού, ούτε σε αυτά του νεκροταφείου, ενώ η εύρεση τους στο νεκροταφείο της Μάνικας αφορά μεμονωμένα περιστατικά. Επίσης, επικρατεί ένας τρόπος απόθεσης που απαντά τόσο στις Κυκλάδες όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου απαντούν τμήματα οψιανού με ίχνη χρήσης, τα οποία δεν συνδέονται με μια ταφή και μάλλον είχαν χρησιμοποιηθεί ως εργαλεία.

Επιπροσθέτως, τα λίθινα και οστέινα εργαλεία βρίσκουν πλησιέστερα παράλληλα στις Κυκλάδες, γεγονός που αποδεικνύει ότι ίσως πρόκειται για εισαγμένα αντικείμενα. Επιπλέον, όπως φαίνεται από το αρχαιολογικό τους περιβάλλον, αφού εντοπίζονται μαζί με άλλα αντικείμενα κυκλαδικού τύπου, ίσως χρησιμοποιούνταν στο πλαίσιο ταφικών πρακτικών που παραπέμπουν στις Κυκλάδες και αφορούν στην περιποίηση και τον χρωματισμό του σώματος του νεκρού.

Από την άλλη, τα περισσότερα μεταλλικά αντικείμενα φαίνεται ότι έχουν κατασκευαστεί τοπικά, καθώς πρόκειται κυρίως για απλούς τύπους κοσμημάτων και εργαλείων που δεν απαιτούσαν κάποια ιδιαίτερη δεξιότητα. Τα πιο περίτεχνα μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως οι πόρπες βρίσκουν παράλληλα στο ΒΑ Αιγαίο και την Ανατολία, όπου η μεταλλουργία και η μεταλλοτεχνία ακμάζει κατά την ΠΕΧ και

³⁰⁹ Σάμψων 1988: 70

³¹⁰ Carter 1998: 277-287

μάλλον συνιστούν εισαγμένα αντικείμενα από αυτές τις περιοχές³¹¹. Παρόλο που ως προς την τυπολογία των μεταλλικών αντικειμένων δεν ακολουθούνται κυκλαδικά πρότυπα, εντούτοις βάσει ορυκτολογικών μελετών τα μεταλλεύματα των αντικειμένων που έχουν αναλυθεί έχουν εξορυχτεί στην Κύθνο και τη Σίφνο³¹².

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας, πολλές φορές τα ταφικά δεδομένα είναι παραπλανητικά για την προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας και θα πρέπει να συνεξετάζονται με τους οικισμούς. Τα δεδομένα από την εξέταση του οικισμού της Μάνικας δίνουν διαφορετική εικόνα από αυτή του νεκροταφείου. Αρχικά, η αρχιτεκτονική του οικισμού ακολουθεί πρότυπα των μεγάλων οικισμών της ΠΕΧ, όπως η Πολιόχνη, η Θερμή, το Παλαμάρι κ.α, όπως προκύπτει από την ύπαρξη ορθογώνιων μεγάλων οικιών που σχηματίζουν οικοδομικούς τομείς και διατρέχονται από στενούς δρόμους προδίδοντας την ύπαρξη πολεοδομικού σχεδιασμού. Επιπλέον, η κεραμική του οικισμού είναι κυρίως ελλαδική με παράλληλα στην Εύτρηση και τις Ζυγουριές, ενώ η κεραμική κυκλαδικού τύπου απαντά σε μικρές ποσότητες στον οικισμό.

Συμπληρωματικά, αν δεχθούμε τα υπάρχοντα οστεοαρχαιολογικά δεδομένα δεν υφίσταται κυκλαδική αποικία στη Μάνικα, καθώς μόνο το 16% του συνολικού πληθυσμού έχει μεταναστεύσει από άλλες περιοχές³¹³. Συνεπώς, η παρουσία κυκλαδικών και κυκλαδιζόντων αντικειμένων φαίνεται ότι σχετίζεται με την επιδεικτική κατανάλωση εξωτικών προϊόντων από κάποια μέλη της κοινότητας, όπως προκύπτει από την συγκέντρωση μεγάλου αριθμού μεταλλικών αντικειμένων σε λίγους τάφους της Μάνικας (π.χ. τάφος 148, τάφος 10 κ.α.). Η ενέργεια αυτή ίσως αποσκοπεί στη δήλωση των σχέσεων με τις Κυκλάδες, μέσω των οποίων τα άτομα της κοινότητας συμμετείχαν σε εμπορικές δραστηριότητες και μέσω αυτών ενδέχεται να απέκτησαν κύρος στο πλαίσιο της κοινότητας. Άλλωστε ο θαλάσσιος προσανατολισμός του οικισμού ευνοεί τέτοιου είδους σχέσεις.

³¹¹ McGeehan 1988: 105, 109-110

³¹² Stos Gale et al 1996: 49-50, 56-58

³¹³ Nafplioti 2009: 925

Γκισούρι

Η θέση Γκισούρι βρίσκεται στα Νέα Στύρα Εύβοιας (**Εικ. 54**), σε χαμηλό λόφο που απέχει σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής που διενεργήθηκε από την ΙΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων την περίοδο 2009-2013 στη θέση αποκαλύφθηκαν τρεις κτιστοί λακκοειδείς τάφοι που χρονολογούνται στην ΠΕ II περίοδο.

Οι τάφοι φαίνεται ότι σχετίζονται με τον προϊστορικό οικισμό της ΠΕΧ που έχει εντοπιστεί σε κοντινή απόσταση και εκτείνεται στις παράκτιες θέσεις Λεύκα και Τρόχαλος (**Εικ. 55**). Στον οικισμό δεν έχει διενεργηθεί ανασκαφή αλλά έχει εντοπιστεί από επιφανειακή έρευνα στην περιοχή, καθώς είναι ορατά τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα και επιπλέον επιφανειακά βρέθηκε κεραμική που χρονολογείται στην ΠΕΧ. Από γεωγραφικής άποψης, η θέση του οικισμού βρίσκεται σε υπήνεμο κόλπο, επάνω στη θαλάσσια διαδρομή κατά μήκος του Ευβοϊκού κόλπου και σχεδόν απέναντι από την περιοχή του όρμου του Μαραθώνα³¹⁴.

Δυστυχώς η έρευνα στο νεκροταφείο των Νέων Στύρων διακόπηκε και έχει δημοσιευθεί μικρό μέρος του υλικού, το οποίο περιλαμβάνεται σε κάποιες ετήσιες αναφορές και λίγα άρθρα. Συνεπώς, οι πληροφορίες που θα παρατεθούν θα είναι επίσης περιορισμένες παρόλα αυτά σημαντικές, καθώς καλύπτουν μεγάλο κενό της έρευνας και συμπληρώνουν την εικόνα που είχαμε μέχρι σήμερα για τα ταφικά δεδομένα στην Εύβοια και κατ' επέκταση στο προϊστορικό Αιγαίο.

Τύπος τάφου

Οι τρεις κτιστοί λακκοειδείς τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο Γκισούρι παρουσιάζουν στενές τυπολογικές ομοιότητες με τους πρώιμους τάφους του νεκροταφείου του Τσέπι³¹⁵. Συγκεκριμένα, ο ταφικός θάλαμος συνίσταται από ένα όρυγμα τραπεζιόσχημης κάτοψης, το οποίο είναι επενδεδυμένο με πλακοειδείς σχιστόλιθους (**Εικ. 56**). Η επιλογή του συγκεκριμένου υλικού προσέδωσε μνημειακότητα στους τάφους του Γκισούρι, καθώς ο λίθος είναι ορθογωνισμένος δημιουργώντας ένα εξαιρετικό αποτέλεσμα.

Επιπροσθέτως, οι τάφοι ακολουθούν την τριμερή διάταξη που συναντήσαμε στο Τσέπι, τον Άγιο Κοσμά και τα Αστέρια, αφού το ταφικό οικοδόμημα περιλαμβάνει

³¹⁴ Kosma 2010: 30, Κοσμά 2012: 56, Κοσμά 2015

³¹⁵ Παντελίδου-Γκόφα 2005: 332-333

τον ταφικό θάλαμο, το πρόθυρο διαμορφωμένο κλιμακωτά με τρεις κτιστές βαθμίδες (τρεις βαθμίδες απαντούν επίσης στον δρόμο των θαλαμοειδών τάφων της Μάνικας) και είσοδο με παραστάδες και άνοιγμα που φράσσεται από λεπτή σχιστολιθική πλάκα³¹⁶ (Εικ. 57).

Κεραμική

Στο Γκισούρι έχει βρεθεί χονδροειδής και λεπτή κεραμική, η οποία είναι χαρακτηριστική της ΠΕ ΙΙ. Σε αυτή συμπεριλαμβάνονται οι κύμβες με το χαρακτηριστικό πρωτογάνωμα της περιόδου, σκεύος το οποίο απαντά σε όλες τις θέσεις που εξετάστηκαν στην παρούσα εργασία. Σύμφωνα με την Κοσμά, η κεραμική και γενικώς τα ευρήματα είναι ενδεικτικά της φάσης Κέρος-Σύρος.³¹⁷

Οψιανός

Ο οψιανός απαντά σε μεγάλη ποσότητα στους τάφους των Νέων Στύρων, καθώς γίνεται λόγος για αφθονία λεπίδων οψιανού. Οι λεπίδες οψιανού σε συνδυασμό με τα θραύσματα μαρμάρινων αγγείων που έχουν βρεθεί στους τάφους, τη χρωματοθήκη και την παρουσία κυκλαδικών ειδωλίων³¹⁸, παραπέμπουν για ακόμα μια φορά στη γνωστή κυκλαδική ταφική πρακτική που αφορά στην περιποίηση του σώματος στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών³¹⁹.

Λίθινα αγγεία, ειδώλια και οστέινα αντικείμενα

Όπως προαναφέρθηκε, ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνονται θραύσματα από μαρμάρινα και λίθινα αγγεία, όπως φιάλες, πυξίδες και αγγεία πόσεως. Εντούτοις, το σημαντικότερο εύρημα που ανήκει στην κατηγορία των λίθινων αντικειμένων είναι το μαρμάρινο ειδώλιο που βρέθηκε στους τάφους του Γκισούρι³²⁰ (Εικ. 58). Το ειδώλιο είναι κανονικού τύπου και συγκεκριμένα αποτελεί ενδιάμεση μορφή μεταξύ των ύστερων έργων της παραλλαγής Σπεδού και της παραλλαγής Δωκαθισμάτων, καθώς συνδυάζεται η καμπυλότητα των πρώτων με την ιδιαίτερη ευρύτητα του άνω κορμού και τα γωνιώδη στοιχεία των δεύτερων³²¹.

³¹⁶ Κοσμά 2015

³¹⁷ Kosma 2010: 30

³¹⁸ Κοσμά 2015

³¹⁹ Papadatos 2016: 12-13

³²⁰ Kosma 2010: 30

³²¹ Σωτηρακοπούλου 2005: 59, Kosma 2010: 31-32

Πέρα από το κυκλαδικό ειδώλιο που εντοπίστηκε στις πρόσφατες ανασκαφές, άλλα τρία κυκλαδικά ειδώλια που βρέθηκαν τον 19^ο αι. μ.Χ. φαίνεται ότι προέρχονται επίσης από τους τάφους του Γκισούρι. Συγκεκριμένα, το 1891 ο Wolters δημοσίευσε τρία κυκλαδικά ειδώλια από τα Νέα Στύρα χωρίς να αναφέρει συγκεκριμένη τοποθεσία εύρεσής τους. Βάσει τυπολογικών ομοιοτήτων, καθώς εμπίπτουν στον ίδιο τύπο με το νέο ειδώλιο η Κοσμά θεωρεί ότι τα τέσσερα ειδώλια προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον³²².

Επιπροσθέτως, στους τάφους συμπεριλαμβάνεται μια οστέινη χρωματοθήκη, ωστόσο δεν γίνεται αναφορά στις επιμέρους λεπτομέρειες του αντικειμένου³²³. Η χρωματοθήκη παραπέμπει στις κυκλαδικές ταφικές πρακτικές που αφορούν στον χρωματισμό του σώματος, καθώς έχει ερμηνευθεί ως γραφίδα που χρησιμοποιούταν κατά τη δερματοστιξία³²⁴.

Μεταλλικά αντικείμενα

Στα ευρήματα από τους τάφους στο Γκισούρι απαντούν χάλκινα αντικείμενα και συγκεκριμένα χάλκινες βελόνες και λεπίδες³²⁵. Δυστυχώς, δεν γίνεται καμία νύξη για την τυπολογία των αντικειμένων ούτε για την προέλευση του μεταλλεύματος. Πάντως στην περίπτωση των μεταλλικών αντικειμένων από το Γκισούρι οι επικρατέστερες πηγές χαλκού είναι είτε αυτή του Λαυρίου είτε αυτές των Κυκλάδων, εντούτοις πηγές χαλκού έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του Κάβο Ντόρο, πλησίον στο χωριό Καλλιανού και είναι πιθανή η εκμετάλλευσή τους κατά την προϊστορική περίοδο, καθώς σύμφωνα με ορυκτολογική ανάλυση που έγινε σε μεταλλοφόρα μάζα από την Πλακαρή Καρύστου τα ισότοπα μολύβδου της μάζας ήταν πανομοιότητα με αυτά των δειγμάτων που είχαν ληφθεί από τις γαλαρίες του ορυχείου στους Καλλιανούς³²⁶.

Συμπεράσματα

Με την ανακάλυψη των κτιστών τάφων στο Γκισούρι των Νέων Στύρων καλύφθηκε ένα σημαντικό κενό που υπήρχε στις γνώσεις μας σχετικά με τις ταφικές πρακτικές

³²² Kosma 2010: 30, 33

³²³ Κοσμά 2015

³²⁴ Θανασούλια 2004: 30

³²⁵ Κοσμά 2015

³²⁶ Cullen et al 2013: 42

στη νότια Εύβοια, ενώ προστέθηκαν αρκετές πληροφορίες που αφορούν τις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί κατά την ΠΕΧ ανάμεσα στην Αττική και στην Εύβοια.

Οι σχέσεις αυτές είναι εμφανείς στον υλικό πολιτισμό, καθώς οι τάφοι του Γκισούρι έχουν αρκετές ομοιότητες με αυτούς του Τσέπι³²⁷, αφού σε αυτούς έχει εφαρμοσθεί η τριμερής διάταξη που απαντά στην Αττική καθ' όλη τη διάρκεια της ΕτΧ³²⁸. Παράλληλα, από τα ευρήματα είναι εμφανής η σχέση με τις Κυκλάδες, όπως προκύπτει από την ανεύρεση του κυκλαδικού ειδωλίου, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί εισαγμένο αντικείμενο, καθώς σε ό,τι αφορά την τεχνοτροπία του διακρίνεται σε αυτό έμπειρο χέρι τεχνίτη. Επιπλέον, εισαγμένα αντικείμενα θα πρέπει να θεωρηθούν τα μαρμάρινα αγγεία, καθώς στην περιοχή δεν υπάρχουν πηγές λευκού μάρμαρου, εκτός κι αν είχε εισαχθεί η πρώτη ύλη και έχουν κατασκευαστεί τοπικά³²⁹.

Σχετικά με την κεραμική που βρέθηκε στους τάφους δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα, αφού δεν γίνονται λεπτομερείς αναφορές στα σχήματα και τη διακόσμηση, παρόλα αυτά η Κοσμά αναφέρει από τη μια ότι υπάρχουν αγγεία χαρακτηριστικά της φάσης Κέρος-Σύρος³³⁰ και από την άλλη σχολιάζει την παρουσία των κυμβών με το χαρακτηριστικό για την εποχή πρωτογάνωμα³³¹. Συνεπώς, στο Γκισούρι απαντούν τόσο αγγεία ελλαδικού τύπου, όσο αγγεία κυκλαδικού τύπου, όπως είδαμε και στα υπόλοιπα νεκροταφεία της Αττικής και της Εύβοιας.

Παρόλα αυτά, στο στάδιο που βρίσκεται η έρευνα στο συγκεκριμένο νεκροταφείο δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε αν κυριαρχεί το ελλαδικό ή το κυκλαδικό στοιχείο. Αν υποθέσουμε ότι στο νεκροταφείο των Νέων Στύρων ισχύει ότι συναντήσαμε στα υπόλοιπα νεκροταφεία της Αττικής και της Εύβοιας, τότε τα κυκλαδικά στοιχεία έχουν ενσωματωθεί στα τοπικά και τα κυκλαδικού τύπου αντικείμενα χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο κοινωνικών στρατηγικών που είτε αφορούν την κοινωνική θέση, είτε είναι δηλωτικά των δραστηριοτήτων στις οποίες λάμβαναν μέρος κάποια άτομα της κοινότητας.

³²⁷ Κοσμά 2015

³²⁸ Παντελίδου-Γκόφα 2009: 565-569

³²⁹ Kosma 2010: 30

³³⁰ Κοσμά 2015

³³¹ Kosma 2010: 30

Αγία Τριάδα

Το σπήλαιο της Αγίας Τριάδας βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Όχη, πλησίον του χωριού Καλύβια Καρύστου, στη νότια Εύβοια. Απέχει 5 χλμ. από την σύγχρονη πόλη της Καρύστου και από τη θάλασσα (**Εικ. 59**). Πρόκειται για ενεργό καρστικό αγωγό που εκβάλλει στους πρόποδες του λόφου σχηματίζοντας πηγή. Το σπήλαιο της Αγίας Τριάδας διαφέρει αρκετά από τα περισσότερα σπήλαια του Αιγαίου, καθώς τα περισσότερα είχαν χρησιμοποιηθεί για κατοίκηση κατά την προϊστορική περίοδο, δυνατότητα την οποία δεν προσφέρει το συγκεκριμένο σπήλαιο, καθώς στερείται επαρκούς χώρου για τη φιλοξενία μιας μεγάλης ομάδας ανθρώπων, κι επομένως δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ως χώρος διαμονής και εγκατάστασης ούτε ακόμα σε περιόδους κρίσης και τοπικών διαμαχών. Παράλληλα, το φως δεν εισχωρεί στο εσωτερικό του σπηλαίου λόγω της στενής εισόδου (**Εικ. 60**), ενώ εξαιτίας της ύπαρξης νερού το κλίμα είναι υγρό, καθιστώντας το έναν αφιλόξενο χώρο³³².

Η ταφική χρήση του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για τα ταφικά δεδομένα της ΠΕΧ, καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο οι ταφές πραγματοποιούνταν σε οργανωμένα νεκροταφεία, όπως είδαμε στα νεκροταφεία που παρουσιάστηκαν προηγουμένως. Αντιθέτως, οι ταφές σε σπήλαια συνηθίζονται κατά τη ΝΛ περίοδο, όπως συμβαίνει στην Αλεπότρυπα της Μάνης και στη Σκοτεινή Θαρρουνίων³³³. Εντούτοις, μοναδική περίπτωση και αντίστοιχη του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας αποτελεί το σπήλαιο της Περαχώρας στη λίμνη Βουλιαγμένη Κορινθίας. Το σπήλαιο της Περαχώρας χρονολογείται στην ΠΕΧ και η χρήση του είναι επίσης ταφική. Μάλιστα είναι βέβαιο ότι οι ταφές του σπηλαίου είναι δευτερογενείς και μάλλον χρησιμοποιήθηκε ως οστεοφυλάκιο³³⁴.

Το σπήλαιο περιλαμβάνει ουσιαστικά δυο χώρους (**Εικ. 61**). Από την είσοδο εισέρχεται κανείς σε έναν στενό κατωφερή διάδρομο μήκους 70 μ. και προχωρώντας δυτικά, συναντά έναν πλευρικό θάλαμο, τον επονομαζόμενο «ανατολικό θάλαμο»³³⁵, ο οποίος συνίσταται από ένα στενό πέρασμα το τέλος του οποίου υπάρχει ένας χώρος κάπως ευρύτερος, ωστόσο η έκτασή του δεν ξεπερνά τις διαστάσεις 6 × 4 μ. Στον

³³² Μαυρίδης & Tankosic 2012: 798, Mavridis & Tankosic 2016a: 210-211, Mavridis & Tankosic 2016b: 431

³³³ Σάμψων 1993: 15-33

³³⁴ Κουμουζέλη 1996: 226-229, Πρεβεδώρου et al προς δημ.: 1

³³⁵ Η ονομασία «ανατολικός θάλαμος» είναι λανθασμένη, καθώς ο θάλαμος βρίσκεται δυτικά της εισόδου και του διαδρόμου. Το λάθος διευκρινίζεται από τους ανασκαφείς, ωστόσο χρησιμοποιούν τη συγκεκριμένη ονομασία για τον χώρο. Βλ. Mavridis & Tankosic 2016a: 212

συγκεκριμένο χώρο βρέθηκαν κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας, τα οποία σχετίζονται με ταφικές τελετουργίες και μπορούν να χρονολογηθούν από την 5^η έως την 3^η χιλιετία. Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκαν στρώματα που χρονολογούνται στη NN I, NN II και ΠΕ II περίοδο. Τα ευρήματα που χρονολογούνται στη NN I συνιστούν τα πρωιμότερα ευρήματα στην περιοχή της Καρυστίας³³⁶.

Σχετικά με την ιστορία της έρευνας του σπηλαίου, η θέση της Αγίας Τριάδας ήταν γνωστή ήδη από την δεκαετία του '80, όπως φαίνεται από τις αναφορές του Σάμψων σε μονογραφία που αφορά τις προϊστορικές αρχαιότητες της Εύβοιας³³⁷, εντούτοις οι ανασκαφές διενεργήθηκαν κατά τα έτη 2007-2010 από τους Φάνη Μαυρίδη και Zarko Tankosic. Καθώς τέλειωσε πρόσφατα η μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων του σπηλαίου δεν έχει εκδοθεί ακόμα η τελική δημοσίευση της θέσης. Συνεπώς, τα δεδομένα που θα παρουσιαστούν βασίζονται σε άρθρα που έχουν δημοσιεύσει οι ανασκαφείς σε περιοδικά και συλλογικούς τόμους συνεδρίων.

Τύπος τάφου

Κατά την ανασκαφή στο σπήλαιο δεν αποκαλύφθηκε ταφική αρχιτεκτονική, ούτε ταφικοί λάκκοι μέσα στους οποίους θα μπορούσαν να είχαν τοποθετηθεί οι νεκροί. Το δεύτερο συμπέρασμα επαληθεύθηκε από το γεγονός ότι τα στρώματα ήταν αδιατάρακτα, καθώς εάν είχαν διανοιχθεί λάκκοι κατά την ΠΕΧ, ώστε να τοποθετηθούν οι νεκροί, τα στρώματα θα ήταν διαταραγμένα και τα ευρήματα της ΠΕΧ θα ήταν αναμειγμένα με αυτά της ΝΛ. Αντιθέτως, τα στρώματα που περιέχουν ΝΛ ταφές βρίσκονται μόλις λίγα εκατοστά παρακάτω από τα στρώματα που περιέχουν τις ΠΧ ταφές³³⁸.

Επομένως, τα περισσότερα στοιχεία συνηγορούν στο ότι οι νεκροί τοποθετούνταν στην επιφάνεια του εδάφους και πιθανότατα το σώμα τους έμενε εκτεθειμένο. Παρόλα αυτά πλησίον των ταφών βρέθηκαν μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες με τις οποίες θα μπορούσαν να καλύπτουν τις ταφές. Επίσης είναι πιθανή η ύπαρξη μικρού λίθινου περιβόλου που οριοθετούσε τον χώρο των ταφών³³⁹.

³³⁶ Μαυρίδης & Tankosic 2012: 803

³³⁷ Σάμψων 1980: 145

³³⁸ Mavridis & Tankosic 2016a: 232

³³⁹ Mavridis & Tankosic 2016a: 233

Ταφικές πρακτικές

Όπως προαναφέρθηκε, στην Αγία Τριάδα το σώμα του νεκρού αποτίθετο στην επιφάνεια του εδάφους. Η εικόνα που παρουσιάζει ο ανατολικός θάλαμος με τις πολλαπλές ταφές και τα αναμοχλευμένα οστά ανθρώπων είναι σύμφωνη με τις ελλαδικές ταφικές πρακτικές, αφού διαπιστώθηκε ότι τουλάχιστον εννιά άτομα (άνδρες και γυναίκες) είχαν αποτεθεί εκεί³⁴⁰.

Τα σώματα των νεκρών έμειναν εκτεθειμένα στην επιφάνεια του εδάφους δίχως να έχουν καλυφθεί, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι οι περισσότεροι σκελετοί που βρέθηκαν ήταν αποσπασμένοι και ελλιπείς, ενώ απουσίαζαν οστά τα οποία συνήθως δεν χάνονται κατά τη διαδικασία της δευτερογενούς μεταχείρισης του σώματος, όπως τα μηριαία και τα κρανία³⁴¹. Επιπλέον, η απουσία αρθρωμένων σκελετών κατά χώρα παραπέμπει στη χρήση του θαλάμου για δευτερογενείς αποθέσεις³⁴².

Μοναδική περίπτωση αποτελεί το στρώμα καύσης που εκτείνεται κάτω από όλες τις ταφές. Έπειτα από ανάλυση διαπιστώθηκε ότι στο στρώμα καύσης περιλαμβάνονται απανθρακωμένα οργανικά κατάλοιπα, που προήλθαν από καύση σύκων, δημητριακών, καρπών και σπόρων. Το γεγονός ότι το στρώμα καύσης είναι υποκείμενο του στρώματος που περιλάμβανε τα οστά υποδεικνύει ότι η ενέργεια της καύσης προηγήθηκε της απόθεσης των νεκρών και φαίνεται ότι σχετίζεται με την προετοιμασία του χώρου, ώστε να ακολουθήσουν οι ταφές³⁴³.

Στις ταφικές πρακτικές θα πρέπει να προστεθεί η εσκεμμένη θραύση πήθων γύρω από τον χώρο των ταφών³⁴⁴, ενέργεια που θυμίζει τη θραύση χονδροειδούς κεραμικής στους αποθέτες στο Τσέπι και στα Αστέρια³⁴⁵. Παράλληλα, λεπτή κεραμική, δυο χάλκινα αντικείμενα και μια χρωματοθήκη ήταν τοποθετημένα ακριβώς πάνω από το στρώμα με τα απανθρακωμένα οργανικά υλικά και κάτω από τους σκελετούς³⁴⁶.

Επιπροσθέτως, ανάμεσα στα ανθρώπινα οστά βρέθηκαν οστά ζώων, ενώ εντύπωση προκαλούν οι σκοπίμως τοποθετημένες σιαγόνες αιγοπροβάτων (**Εικ. 62**). Επίσης, οστά ζώων βρέθηκαν σε λάκκο ανοιγμένο πλησίον του ταφικού συνόλου³⁴⁷. Η

³⁴⁰ Prevedorou et al προς δημ.: 9-10

³⁴¹ Mavridis & Tankosic 2016a: 235

³⁴² Πρεβεδώρου et al προς δημ.: 10

³⁴³ Mavridis & Tankosic 2016a: 233

³⁴⁴ Mavridis & Tankosic 2016a: 235

³⁴⁵ Παντελίδου-Γκόφα 2012: 17-19, Καζά-Παπαγεωργίου 2012: 4, Παντελίδου-Γκόφα 2016

³⁴⁶ Mavridis & Tankosic 2016a: 234

³⁴⁷ Mavridis & Tankosic 2016a: 235

παρουσία οστών ζώων ίσως σχετίζεται με την κατανάλωση τροφής στο πλαίσιο ταφικών τελετουργιών.

Οστεολογική μελέτη

Από τα ανασκαφικά και αρχαιολογικά δεδομένα, δεν κατέστη δυνατό να προσδιοριστεί η φύση της απόθεσης, εάν δηλαδή πρόκειται για μεμονωμένο γεγονός και επομένως για ταυτόχρονη εναπόθεση όλων των ατόμων, ή εάν πρόκειται για πολλαπλά επεισόδια με χρονολογική διαφοροποίηση, καθώς από την ανασκαφή δεν προέκυψε στρωματογραφική διαφοροποίηση ανάμεσα στα ανθρώπινα κατάλοιπα³⁴⁸.

Παρόλα αυτά, κατά την οστεολογική ανάλυση διαπιστώθηκαν κάποιες αντιφάσεις, καθώς ο αριθμός των κρανίων και των κάτω γνάθων ήταν σημαντικά μικρότερος από τον αριθμό των μεμονωμένων δοντιών, αφού βρέθηκαν τρία κρανία ενώ τα μεμονωμένα δόντια ανήκουν τουλάχιστον σε οκτώ άτομα. Κατά συνέπεια, τα κρανία και οι γνάθοι που απουσιάζουν από το σύνολο αφαιρέθηκαν έπειτα από την αποσάρκωση του σώματος.

Επομένως, στον ανατολικό θάλαμο έλαβαν χώρα πρωτογενείς αποθέσεις και σε επόμενο στάδιο υπήρξε δευτερογενής μεταχείριση των οστών, που περιλάμβανε τη διαλογή, την επιλεκτική αφαίρεση και επανατοποθέτηση κάποιων ανατομικών μελών. Επίσης, είναι πιθανό ο θάλαμος να χρησιμοποιήθηκε μόνο για δευτερογενή απόθεση σκελετικών καταλοίπων. Πάντως, αυτή η πολύπλοκη εικόνα που παρουσιάζει το οστεολογικό υλικό φαίνεται να είναι αποτέλεσμα πολλαπλών επεισοδίων και όχι μιας μεμονωμένης πράξης³⁴⁹.

Με την ολοκλήρωση της μελέτης του βιοαρχαιολογικού υλικού και την έκβαση των τελικών αποτελεσμάτων ίσως μπορέσουν να δοθούν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την καταγωγή των νεκρών και να διαπιστωθεί αν οι νεκροί του ανατολικού θαλάμου είχαν κάποια βιολογική σχέση.

Κεραμική

Η κεραμική του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας περιλαμβάνει πλήθος σχημάτων αγγείων χαρακτηριστικών της ΠΕ II περιόδου. Παράλληλα παρατηρείται ότι παραπάνω από το 1/3 του συνόλου της κεραμικής που βρέθηκε στο σπήλαιο προέρχεται από τον «ανατολικό θάλαμο» και σχετίζεται με τις ταφές³⁵⁰. Ανάλογη

³⁴⁸ Πρεβεδώρου et al προς δημ.: 4

³⁴⁹ Πρεβεδώρου et al προς δημ.: 8

³⁵⁰ Mavridis & Tankosic 2016a: 225

συγκέντρωση παρατηρήθηκε στα υπό μελέτη νεκροταφεία, αφού ιδιαιτέρως στον Άγιο Κοσμά και τη Μάνικα μια μικρή ομάδα τάφων περιείχε σχεδόν τα μισά ευρήματα του νεκροταφείου³⁵¹.

Αναλυτικότερα, στην κεραμική της Αγίας Τριάδας κυριαρχούν οι φιάλες με έσω νεύον χείλος και στρογγυλεμένο ώμο, σχήμα τυπικό της ΠΕ ΙΙΑ³⁵². Οι ίδιες φιάλες εκτός από την Αγία Τριάδα βρίσκουν παράλληλα στον Άγιο Γεώργιο Καρυστίας³⁵³, έναν οικισμό της ΠΕ ΙΙΑ, καθώς και σε άλλες γειτονικές περιοχές, όπως η Μάνικα³⁵⁴, η Αγία Ειρήνη στην Κέα³⁵⁵ και το Ασκηταριό στη Ραφήνα³⁵⁶.

Επίσης, σύνηθες αγγείο στην Αγία Τριάδα αποτελεί ο αποθηκευτικός πίθος με έξω νεύον χείλος και χαμηλό λαιμό. Αυτός ο τύπος αγγείου απαντά τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στις Κυκλάδες κατά την ΠΧ ΙΙ³⁵⁷. Συγκεκριμένα, το αγγείο έχει βρεθεί στο Ασκηταριό της Αττικής³⁵⁸, στη Λέρνα της Αργολίδας³⁵⁹, στη Μαρκιανή της Αμοργού και στη Μάνικα της Εύβοιας³⁶⁰.

Στα ΠΕ ΙΙ αγγεία που βρέθηκαν στην Αγία Τριάδα συμπεριλαμβάνονται οι κύμβες, οι πρόχοι, οι πυξίδες και τα κύπελλα με πόδι. Οι κύμβες αποτελούν χαρακτηριστικό σκεύος της ΠΕΧ και η παρουσία τους σε ευρεία κλίμακα στο Αιγαίο υποδεικνύει τον σημαντικό ρόλο του σκεύους και την πιθανή του χρήση σε κοινωνικές ή θρησκευτικές τελετουργίες.

Επιπλέον, από την πετρογραφική ανάλυση που έχει γίνει σε κύμβες από διάφορες περιοχές του Αιγαίου έχει προκύψει ότι τα συγκεκριμένα αγγεία ήταν τις περισσότερες φορές εισαγμένα, γεγονός που συνηγορεί στο ότι συνδέονται με θαλάσσιες επαφές. Αντιστοίχως, η κύμβη που βρέθηκε στην Αγία Τριάδα δεν είναι κατασκευασμένη από τον τοπικό πηλό³⁶¹. Συγκεκριμένα, αυτός ο υποκίτρινος λεπτόκοκκος πηλός απαντά στην Αγία Ειρήνη της Κέας. Ο Wilson υποστηρίζει ότι βάσει στυλιστικών και πετρογραφικών κριτηρίων, αυτού του τύπου η κεραμική προέρχεται από τις Κυκλάδες, επομένως πιθανή προέλευση της καρυστινής κύμβης

³⁵¹ Βλ. παραπάνω σ. 46, 56

³⁵² Mavridis & Tankosic 2016a: 226

³⁵³ Σαπουνά-Σακελλαράκη 1992: 177-178

³⁵⁴ Σάμψων 1985: 51, 72, 130, 142

³⁵⁵ Wilson 1999: pl. 6

³⁵⁶ Θεοχάρης 1952: 143, εικ. 10, Θεοχάρης 1953: 113-114, εικ. 7-9

³⁵⁷ Mavridis & Tankosic 2016a: 226

³⁵⁸ Θεοχάρης 1954: 110, εικ. 6

³⁵⁹ Wiencke 2000: 560, fig. II, 85

³⁶⁰ Σάμψων 1985: 145, εικ. 35, 7

³⁶¹ Mavridis & Tankosic 2016a: 226

είναι κάποιο κυκλαδικό εργαστήριο κεραμικής³⁶². Η κύμβη της Αγίας Τριάδας φέρει γραπτή διακόσμηση με ευθείες οριζόντιες και κάθετες γραμμές αλλά και κυματιστές³⁶³ (Εικ. 63).

Γραπτή διακόσμηση απαντά και σε άλλα αγγεία από την Αγία τριάδα, ενώ είναι εντυπωσιακό ότι τα γραπτά αγγεία είναι κατασκευασμένα από παρόμοιο πηλό με αυτόν της κύμβης. Αξιοσημείωτα είναι δυο διάτρητα πώματα πυξίδων με σταυρόσχημη διακόσμηση που περιλαμβάνουν έναν αριθμό από παράλληλες, διασταυρούμενες γραμμές στην επιφάνεια τους. Ανάμεσα στα υπόλοιπα σχήματα απαντά μια πρόχους και μια σφαιρική πυξίδα, οι οποίες έχουν παρόμοιο πηλό με την κύμβη και φέρουν γραπτή διακόσμηση. Ακριβές παράλληλο συνιστά το γραπτό πώμα πυξίδας από την Χαλανδριανή της Σύρου, ενώ στο ίδιο μέρος βρέθηκαν παράλληλα της πρόχους και της πυξίδας. Ωστόσο, τα δυο τελευταία σχήματα απαντούν σε όλο το Αιγαίο κατά την ΠΧ ΙΙ. Επίσης, από τη Χαλανδριανή προέρχεται ένα καλό παράλληλο του κυπέλλου με πόδι.

Βάσει μακροσκοπικού ελέγχου, τα περισσότερα αγγεία της Αγίας Τριάδας της ΠΕΧ φαίνεται ότι έχουν κατασκευαστεί από τοπικό πηλό. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω λόγω της ομοιότητας που υπάρχει στη γεωλογική σύνθεση της νότιας Εύβοιας, της Αττικής και των βόρειων Κυκλάδων, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί εάν ένα αγγείο είναι εισαγμένο ή εγχώριο. Παρόλα αυτά, η γραπτή κεραμική με το υποκίτρινο βάθος είναι εισαγμένη, καθώς οι τοπικοί πηλοί δεν αποκτούν αυτό το χρώμα μετά την όπτηση³⁶⁴.

Οστέινα αντικείμενα

Το μοναδικό οστέινο αντικείμενο που βρέθηκε στην Αγία Τριάδα είναι μια οστέινη χρωματοθήκη. Το οστό είναι λειασμένο και φέρει εγχάρκτη διακόσμηση³⁶⁵. Η χρωματοθήκη της Αγίας Τριάδας είναι χαρακτηριστική της ΠΧ ΙΙΑ περιόδου και βρίσκει ακριβές παράλληλο στη χρωματοθήκη της Χαλανδριανής³⁶⁶. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι χρωματοθήκες φαίνεται ότι σχετίζονται με την

³⁶² Wilson 1999: 78

³⁶³ Mavridis & Tankosic 2016a: 227

³⁶⁴ Mavridis & Tankosic 2016a: 227-229

³⁶⁵ Mavridis & Tankosic 2016a: 230

³⁶⁶ Τσουντας 1899: 113

κυκλαδική ταφική πρακτική του χρωματισμού του σώματος, καθώς σύμφωνα με κάποιες απόψεις χρησιμοποιούνταν ως γραφίδες για το στιγματισμό του δέρματος³⁶⁷.

Μεταλλικά αντικείμενα

Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζουν ένα μικρό χάλκινο εγχειρίδιο και ένα ζεύγος τριχολαβίδων (**Εικ. 64**). Το εγχειρίδιο είναι τριγωνικού σχήματος, μήκους περίπου 7 εκ. και έχει δυο οπές στειλέωσης. Ανήκει στον τύπο II βάσει της κατηγοριοποίησης του Branigan και απαντά σε όλη την ΠΕΧ³⁶⁸. Ωστόσο, ο Renfrew (κατά τον Renfrew τύπος V) χρονολογεί αυτά τα εγχειρίδια στο τέλος της ΠΕΧ και τα συνδέει με την ομάδα της Αμοργού³⁶⁹.

Επιπλέον, οι τριχολαβίδες που βρέθηκαν στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας χρονολογούνται στην ΠΕΧ και ομοιάζουν περισσότερο με τον τύπο IIIα του Branigan, ο οποίος χρονολογείται στην ΠΧ II περίοδο³⁷⁰.

Σχετικά με την προέλευση των μεταλλευμάτων των μεταλλικών αντικειμένων δεν υπάρχει κάποια πληροφορία στα άρθρα. Εντούτοις, ιδιαιτέρως στην περίπτωση της Αγίας Τριάδας οι πηγές χαλκού ενδέχεται να είναι αυτές από την περιοχή του Κάβο Ντόρο λόγω εγγύτητας³⁷¹.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω είναι εμφανής η ιδιαιτερότητα του ταφικού συνόλου της Αγίας Τριάδας. Η ιδιαιτερότητα έγκειται κυρίως στον χαρακτήρα της ταφικής απόθεσης και στο γεγονός ότι λαμβάνει χώρα σε σπήλαιο και όχι σε οργανωμένο νεκροταφείο, όπως συνηθίζεται κατά την ΠΕΧ. Ωστόσο, από τη μια τα χαρακτηριστικά της ταφικής απόθεσης είναι μοναδικά και από την άλλη έχει αρκετές ομοιότητες με τα ταφικά σύνολα των νεκροταφείων που έχουν παρουσιαστεί στην παρούσα εργασία.

Συγκεκριμένα, σε ότι αφορά τις ταφικές πρακτικές ακολουθούνται τα ελλαδικά πρότυπα των πολλαπλών ταφών και της δευτερογενούς μεταχείρισης των οστών. Επιπλέον, παρατηρήθηκε η εσκεμμένη θραύση αγγείων γύρω από τον χώρο της απόθεσης των σκελετικών καταλοίπων, ταφική πρακτική που συναντήσαμε στο Τσέπι

³⁶⁷ Θανασούλια 2004: 30

³⁶⁸ Mavridis & Tankosic 2016a: 230

³⁶⁹ Renfrew 1967: 11, pl. 5, 65

³⁷⁰ Mavridis & Tankosic 2016a: 230

³⁷¹ Cullen et al 2013: 42

και στα Αστέρια. Από την άλλη η απόθεση αναμοχλευμένων οστών πάνω σε στρώμα καύσης οργανικών καταλοίπων αποτελεί ασυνήθιστη ταφική πρακτική τόσο για την ηπειρωτική Ελλάδα όσο και για τις Κυκλάδες.

Σχετικά με τα ευρήματα που σχετίζονται με τις ΠΕ ταφές, τυπολογικά ανήκουν στην ΠΕ ΠΑ φάση και παρουσιάζουν τόσο ελλαδικά όσο και κυκλαδικά χαρακτηριστικά. Τα κυκλαδικά αντικείμενα που βρέθηκαν στην Αγία Τριάδα χρησιμοποιούνται σε ταφές στις Κυκλάδες την ίδια χρονική περίοδο. Συγκεκριμένα, πολλά παράλληλα των αγγείων αλλά και της χρωματοθήκης εντοπίστηκαν στη Χαλανδριανή. Την ίδια στιγμή είναι αισθητή η παρουσία τυπικών ελλαδικών σχημάτων που βρίσκουν παράλληλα στη Μάνικα, τη Λέρνα και άλλες θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Εντούτοις, θα πρέπει να αναφερθεί ότι απουσιάζουν τα κατεξοχήν κυκλαδικού τύπου αντικείμενα, δηλαδή τα τηγανόσχημα σκεύη και τα μαρμάρια ειδώλια. Παράλληλα, παρατηρείται ότι ο αριθμός των κυκλαδικού τύπου αντικειμένων στην Αγία Τριάδα είναι μικρός σε σχέση με τις άλλες θέσεις που εξετάστηκαν, όμως είναι σημαντική η παρουσία τους αν αναλογιστεί κανείς ότι η θέση δεν είναι παράκτια.

Γενικά, στην περιοχή της Καρυστίας έχουν βρεθεί αρκετά αντικείμενα κυκλαδικού τύπου, για παράδειγμα εκτός από τα αγγεία του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας, χαρακτηριστική είναι η παρουσία μεγάλης ποσότητας οψιανού στην περιοχή³⁷². Η εύρεση αυτών των αντικειμένων στην περιοχή οφείλεται στο γεγονός ότι η περιοχή της Καρυστίας καταλαμβάνει μια στρατηγικής σημασίας θέση, καθώς βρίσκεται μεταξύ της ηπειρωτικής Ελλάδας και των Κυκλάδων. Λόγω αυτής της θέσης φαίνεται ότι η περιοχή είχε ενεργό ρόλο στα θαλάσσια ταξίδια και στη διακίνηση των εμπορευμάτων κατά την προϊστορική περίοδο³⁷³, γεγονός που ενισχύεται από την παρουσία εισαγμένων προϊόντων, καθώς και από την ύπαρξη υλικού πολιτισμού με εξωγενείς επιρροές³⁷⁴ όχι μόνο στο σπήλαιο αλλά και στους οικισμούς³⁷⁵.

Σύμφωνα με τους ανασκαφείς³⁷⁶ οι νεκροί της Αγίας Τριάδας δέχθηκαν επιμελημένη φροντίδα, ίσως κάπως διαφοροποιημένη από την φροντίδα που δέχονταν συνήθως οι νεκροί. Αυτού του είδους η περιποίηση πιθανώς οφείλεται στην κοινωνική τους θέση, καθώς οι νεκροί του σπηλαίου αποτελούν μια μικρή ομάδα σε σχέση με τους

³⁷² Tankosic & Katsianis 2017: 241, 244

³⁷³ Tankosic 2017: 100-101

³⁷⁴ Mavridis & Tankosic 2016a: 239

³⁷⁵ Cullen et al. 2017: 218

³⁷⁶ Mavridis & Tankosic 2016a: 237-238

ανθρώπους που κατοικούσαν στην περιοχή κατά την ΠΕ II κι επομένως μπορεί να ανήκαν στην τοπική ελίτ.

Σχετικά με τον πληθυσμό της περιοχής, η προϊστορική Καρυστία πιθανότητα κατοικούταν από κάποιες εκατοντάδες ανθρώπους, όπως προκύπτει από τους οικισμούς που έχουν εντοπιστεί στον Άγιο Γεώργιο, στην Αγία Πελαγία, στην Άκρη Ρόζος και στους Αγίους, οι οποίοι χρονολογούνται στην ΠΕΧ³⁷⁷.

Καταλήγοντας, οι νεκροί του σπηλαίου ίσως είναι μέλη μιας συγγενικής ομάδας, ερώτημα που ίσως απαντηθεί στην πορεία των οστεολογικών μελετών. Παράλληλα, η επιλογή και διενέργεια ιδιαίτερων ταφικών πρακτικών στους συγκεκριμένους νεκρούς, ίσως αποσκοπεί στην κοινωνική διαφοροποίηση των ίδιων των νεκρών αλλά και των συγγενών τους. Επομένως, είναι πιθανό οι συγγενείς των νεκρών στο σπήλαιο να επιθυμούσαν να δηλώσουν με τη χρήση του συγκεκριμένου χώρου και των συγκεκριμένων πρακτικών την κοινωνική τους θέση ή τη συμμετοχή τους σε μια κοινωνικοοικονομική ομάδα³⁷⁸.

³⁷⁷ Cullen et al. 2017: 218

³⁷⁸ Mavridis & Tankosic 2016a: 238

Συζήτηση

Συνοψίζοντας, τα ταφικά δεδομένα των νεκροταφείων της Αττικής και της Εύβοιας παρουσιάζουν ενδιαφέρουσες ομοιότητες όσον αφορά την επιλεκτική χρήση του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού, καθώς και οι δυο περιοχές αφομοίωσαν στοιχεία του με τον ίδιο τρόπο, ενώ παράλληλα διατήρησαν τα τοπικά στοιχεία.

Συγκεκριμένα, η ταφική αρχιτεκτονική των υπό εξέταση νεκροταφείων θεωρήθηκε ότι παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με αυτή των Κυκλάδων, ιδιαίτερα ως προς την τυπολογία των τάφων (κιβωτιόσχημοι, κτιστοί και θαλαμοειδείς). Παρόλα αυτά, από την ανάλυση των δεδομένων κατέστη σαφές ότι οι συγκεκριμένοι τύποι τάφων απαντούν παράλληλα σε μεγάλη συχνότητα σε περιοχές εκτός Κυκλάδων, καθώς κτιστοί και κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν βρεθεί σε τέσσερα νεκροταφεία της Αττικής και της Εύβοιας (Τσέπι, Αστέρια, Άγιος Κοσμάς, Γκισούρι). Επιπλέον, στους «παραδοσιακούς κυκλαδικούς» κτιστούς και κιβωτιόσχημους τύπους τάφου έχουν προστεθεί αρχιτεκτονικά μέλη (πρόθυρο και πλευρική είσοδος), που αποτελούν γνωρίσματα της τοπικής ταφικής αρχιτεκτονικής³⁷⁹.

Οι θαλαμοειδείς τάφοι, από την άλλη, απαντούν συχνότερα εκτός Κυκλάδων, αφού ο τύπος αυτός έχει εντοπιστεί σε νεκροταφεία της Κρήτης (Αγία Φωτιά Σητείας, Γούρνες Πεδιάδας) και της Εύβοιας (Μάνικα), ενώ στις Κυκλάδες απαντά μόνο στο νεκροταφείο της Αγριλιάς στο Άνω Κουφονήσι. Η παρατήρηση αυτή αποδυναμώνει ασφαλώς την άποψη περί κυκλαδικής προέλευσης του συγκεκριμένου τύπου τάφου.

Επιπροσθέτως, σε ό,τι αφορά τη διαδικασία απόθεσης και μεταχείρισης του νεκρού στις συγκεκριμένες θέσεις παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές με τις Κυκλάδες. Οι τάφοι της Αττικής και της Εύβοιας ήταν ομαδικοί ή οικογενειακοί, καθώς περιελάμβαναν πολλαπλές ταφές, σε αντίθεση με τα κυκλαδικά νεκροταφεία, όπου επικρατούν οι ατομικές. Επιπλέον, ενώ στις Κυκλάδες επικρατεί κυρίως η πρωτογενής απόθεση οστών, στις ταφικές πρακτικές της Αττικής και της Εύβοιας εντάσσεται και η δευτερογενής απόθεση των οστών, που εντοπίζεται είτε σε τάφους είτε σε παράπλευρα κτίσματα των τάφων, τα οποία λειτουργούσαν ως οστεοφυλάκια. Μοναδική περίπτωση δευτερογενούς μεταχείρισης οστών αποτελεί το σπήλαιο της Αγίας Τριάδας, καθώς στη συγκεκριμένη περίπτωση για την απόθεση των οστών δεν χρησιμοποιείται τάφος ή κατασκευή αλλά ο ίδιος ο χώρος του σπηλαίου.

³⁷⁹ Παντελίδου-Γκόφα 2009: 565-573

Οι συγκεκριμένες επιλογές σε ό,τι αφορά τις ταφικές πρακτικές πιθανώς φανερώνουν διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι αυτών των περιοχών αντιλαμβάνονταν τον ρόλο του ατόμου στην κοινότητα. Οι πολλαπλές ταφές στα νεκροταφεία της Αττικής και της Εύβοιας πιθανώς υποδηλώνουν τη δευτερεύουσα σημασία της ατομικότητας του νεκρού έναντι της συλλογικότητας. Μέσω του ενταφιασμού σε έναν ομαδικό ή οικογενειακό τάφο υποδεικνύεται η κοινή καταγωγή με τους υπόλοιπους νεκρούς του ίδιου τάφου και επιτυγχάνεται η ενσωμάτωση του νεκρού στη σφαίρα των προγόνων. Παράλληλα, η πρακτική αυτή αποσκοπεί στον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων και ενδέχεται να σχετίζεται με τη γραμμική κληροδότηση και το κληρονομικό δικαίωμα πάνω στη γη των προγόνων. Αντιθέτως, στις Κυκλάδες όπου επικρατούν οι ατομικές ταφές, δίνεται έμφαση στην ατομικότητα, δηλαδή στον ρόλο του ατόμου μέσα στην κοινότητα και στη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσει το άτομο ως μονάδα με την κοινωνία.

Όπως επισημάνθηκε στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας, τόσο η παραγωγή όσο η μεταφορά και η κατανάλωση ενός αντικειμένου αποτελούσαν σημαντικές διαδικασίες που ήταν φορτισμένες με συμβολισμούς και ενδεικτικές ταυτοτήτων. Σχετικά με την παραγωγή των αντικειμένων, στα νεκροταφεία αποτίθενται κτερίσματα τοπικής παραγωγής με χαρακτηριστικά στοιχεία της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς και κτερίσματα που αποτελούν απομιμήσεις κυκλαδικών αντικειμένων. Στην τελευταία κατηγορία κτερισμάτων πολλές φορές ενσωματώνονται τοπικά χαρακτηριστικά, ώστε, ενώ συνιστούν τυπικά κυκλαδικά αντικείμενα (π.χ. τηγανόσχημα σκεύη, πυξίδες, ειδώλια, κ.ά.), τελικά βρίσκουν πλησιέστερα παράλληλα σε θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Αναφορικά με την εισαγωγή αντικειμένων από τις Κυκλάδες, από την παρουσίαση των δεδομένων προκύπτει ότι είναι ολιγάριθμα, ενώ πιο συνηθισμένη ήταν η εισαγωγή κυκλαδικών πρώτων υλών και η επιτόπια μετατροπή τους σε αντικείμενα. Η πρακτική αυτή επιβεβαιώνεται από τα κυκλαδικά ειδώλια που δεν μπορούν να υπαχθούν σε κάποιον γνωστό κυκλαδικό τύπο και από τις λεπίδες οψιανού.

Σε ό,τι αφορά την κατανάλωση των αντικειμένων, θα πρέπει να αναφερθεί ότι διαφορετικές κοινότητες μπορούν να χρησιμοποιούν τα ίδια σύμβολα με διαφορετικό τρόπο και επομένως το ίδιο αντικείμενο ενδέχεται να φέρει διαφορετικούς

συμβολισμούς και νοηματοδοτήσεις ανάλογα με τη χρήση του³⁸⁰. Η μελέτη των ταφικών δεδομένων στα υπό εξέταση νεκροταφεία φανερώνει ότι ακολουθούνται συγχρόνως δύο τρόποι, εκ των οποίων ο ένας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κυκλαδικός, αφού λαμβάνει χώρα κυρίως στις Κυκλάδες, ενώ ο άλλος αποτελεί έναν πιο διαδεδομένο τρόπο κατανάλωσης αντικειμένων, καθώς απαντά σε αρκετές θέσεις του προϊστορικού Αιγαίου, τόσο στις Κυκλάδες όσο και στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Οι δυο τρόποι κατανάλωσης αντικειμένων είναι ιδιαίτερος εμφανείς στην περίπτωση των λεπίδων οψιανού. Από τη μια ακολουθείται ο διαδεδομένος τρόπος κατανάλωσης, δηλαδή χρησιμοποιούνται ως εργαλεία στο πλαίσιο των ταφικών πρακτικών, και από την άλλη μακρές πρισματικές λεπίδες οψιανού αποτίθενται ως κτερίσματα πλάι στους νεκρούς συμβολίζοντας την τεχνογνωσία, σύμφωνα με τις κυκλαδικές ταφικές πρακτικές. Θα πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι ο δεύτερος τρόπος κατανάλωσης δεν συναντάται παρά μόνο σε λίγες και μεμονωμένες περιπτώσεις στα νεκροταφεία του Αγίου Κοσμά και της Μάνικας. Οι δυο αυτοί τρόποι κατανάλωσης παρατηρούνται επίσης στα λίθινα και στα οστέινα αντικείμενα, καθώς μαρμάρινα αγγεία, ύπεροι, χρωματοτρίπτες, λεπίδες οψιανού και οστέινες χρωματοθήκες εντοπίζονται σε τάφους μαζί με χρώμα, παραπέμποντας στην κυκλαδική ταφική πρακτική σκαριφισμού και δερματοστιξίας, ή αποτίθενται ως μεμονωμένα κτερίσματα σε τάφους, ακολουθώντας τον διαδεδομένο τρόπο κατανάλωσης-απόθεσης.

Τα στοιχεία αυτά, εάν συνδυαστούν με τα δεδομένα από τους οικισμούς του Αγίου Κοσμά και της Μάνικας, ενισχύουν περαιτέρω την άποψη περί επιλεκτικής κατανάλωσης του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού στο πεδίο των ταφικών εθίμων. Η εικόνα που παρατηρείται στους οικισμούς είναι αρκετά διαφορετική από εκείνη των νεκροταφείων, καθώς η οικιστική αρχιτεκτονική είναι καθαρά ελλαδική, όπως συμβαίνει και με όσα αντικείμενα βρέθηκαν σε οικιστικό περιβάλλον, τα οποία βρίσκουν παράλληλα σε οικισμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας. Αντιθέτως, τα αντικείμενα κυκλαδικού τύπου που απαντούν σε οικισμούς είναι ολιγάριθμα και πιθανώς τοπικής παραγωγής, όπως φάνηκε από τα θραύσματα τηγανόσχημων σκευών από τον οικισμό του Αγίου Κοσμά, τα οποία υπάγονται στον αττικό τύπο τηγανόσχημων με αστέρι και σπείρα στο κέντρο. Παρόλα αυτά, και στους δυο αυτούς οικισμούς διαπιστώνεται επεξεργασία πρώτων υλών από τις Κυκλάδες, όπως φαίνεται

³⁸⁰ Jones 1997: 76

κυρίως από τη μεγάλη ποσότητα οψιανού που εντοπίστηκε σε αυτούς, η οποία υπερβαίνει τις ανάγκες της κοινότητας και φανερώνει ότι ο Άγιος Κοσμάς και η Μάνικα συνιστούσαν βιοτεχνικά κέντρα παραγωγής και διακίνησης του οψιανού κατά την ΠΕΧ.

Ως εκ τούτου η εικόνα που απορρέει από τα δεδομένα των νεκροταφείων της Αττικής και της Εύβοιας δεν ανταποκρίνεται στην καθημερινή ζωή και πρακτική όπως την ανασυνθέτουμε από τα δεδομένα των οικισμών. Η συγκεκριμένη διαπίστωση ωστόσο, δεν θα πρέπει να εκπλήσσει, δεδομένου ότι τα νεκροταφεία συνιστούν τελετουργικούς χώρους κι επομένως οι πρακτικές που λαμβάνουν χώρα σε αυτούς δεν αντανakλούν πραγματικές πτυχές της κοινωνίας. Αντιθέτως, οι ταφικές πρακτικές συνιστούν αρένα στην οποία ανθρώπινες ομάδες διαπραγματεύονται την κοινωνική τους θέση, επιβεβαιώνοντας, αναιρώντας ή μεταπλάθοντάς την.

Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να αναφερθεί ότι, οι αλλαγές που παρατηρούνται από την ΠΧ I στην ΠΧ II σε σχέση με την κυκλαδική παρουσία στην Κρήτη και στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν φαίνεται να σχετίζονται με τον αποικισμό των περιοχών από τους Κυκλαδίτες, αντιθέτως ενδέχεται να υποδεικνύουν αλλαγές στις επαφές μεταξύ των διαφόρων ομάδων και αλλαγές στον τρόπο έκφρασης της δύναμης και της ταυτότητας. Έτσι, η χρήση παρόμοιου υλικού πολιτισμού από διαφορετικές ομάδες που παρατηρείται κατά την ΠΧ II δεν είναι απαραίτητο ότι οφείλεται αποκλειστικά στην αλληλεπίδρασή τους, καθώς θα μπορούσε να καθορίζεται από τις στρατηγικές και τις επιδιώξεις των συγκεκριμένων ομάδων. Σε αυτή την περίπτωση, ο υλικός πολιτισμός χρησιμοποιείται ως σύμβολο και ως μέρος αυτών των επιδιώξεων και διαπραγματεύσεων³⁸¹. Βάσει των προαναφερθέντων, λοιπόν, φαίνεται ότι η διασπορά του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού επηρεάστηκε από συμβολικές παραμέτρους. Συγκεκριμένα, ο κυκλαδικός υλικός πολιτισμός φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε από τις διάφορες κοινότητες για την επίτευξη στόχων και στρατηγικών, που στη συγκεκριμένη περίπτωση πιστεύουμε ότι ήταν η επίδειξη κύρους.

Στοιχεία για την τεκμηρίωση της παραπάνω ερμηνείας προσφέρουν οι πλούσιοι τάφοι του Αγίου Κοσμά και της Μάνικας, οι οποίοι περιλάμβαναν κυκλαδικού τύπου αντικείμενα, όπως μαρμάρια ειδώλια, αγγεία, μεταλλικά αντικείμενα και

³⁸¹ Jones 1997: 64

κυκλαδικού τύπου κεραμική. Επιπλέον, σύμφωνα με τη Θανασούλια³⁸² τα αντικείμενα καλλωπισμού που αφορούν τον σκαριφισμό και τη δερματοστιξία και που συναντώνται στους τάφους συνδέονται με σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες κι επομένως σχετίζονται με τη διεκδίκηση γοήτρου από άτομα που επενδύουν στον νεκρό για να αναδειχθούν στην κοινότητα στο πλαίσιο της γραμμικής καταγωγής.

Ως εκ τούτου, στα νεκροταφεία του Αγίου Κοσμά και της Μάνικας φαίνεται ότι δρούσαν συγγενικές ομάδες που επιθυμούσαν να διαφοροποιηθούν από την τοπική κοινότητα ή ακόμα και από τις γύρω περιοχές. Η ταφική διαφοροποίηση και η δαπανώμενη ενέργεια σε τάφους και κτερίσματα ακμάζουν σε περιόδους έντονου κοινωνικού ανταγωνισμού. Πράγματι, αυτές οι διαφοροποιήσεις διακρίνονται έντονα στα συγκεκριμένα νεκροταφεία, τα οποία χρονολογούνται στην ΠΕ II περίοδο. Οι συγκεκριμένες κοινωνικές αλλαγές αποδόθηκαν στην εντατικοποίηση του εμπορίου μακράς εμβέλειας, καθώς συμπίπτουν χρονικά. Ωστόσο, οι εμπορικές επαφές με τις Κυκλάδες επιβεβαιώνονται ήδη από την ΤΝΛ, όπως φαίνεται από την Κεφάλα του Πετρά Σητείας³⁸³, όμως φαίνεται ότι παραμένουν σχετικά περιορισμένες έως και την ΠΕ Ι³⁸⁴. Σύμφωνα λοιπόν με τα νέα δεδομένα, οι κοινωνικές αλλαγές που παρατηρούνται κατά την ΠΕ II δεν μπορούν να αποδοθούν αποκλειστικά στην εντατικοποίηση του εμπορίου, καθώς αφενός αυτό υπήρχε πολύ νωρίτερα και αφετέρου δεν μπορεί να διαμορφωθεί μια ξεκάθαρη σχέση αιτίου-αιτιατού μεταξύ εμπορίου και κοινωνικών αλλαγών. Αντιθέτως, η συγκεκριμένη σχέση φαίνεται να είναι αμφίδρομη κι επομένως είναι εξίσου πιθανό η εντατικοποίηση του εμπορίου να έφερε κοινωνικές αλλαγές αλλά ταυτόχρονα να υπήρχαν κοινωνικές αλλαγές που έφεραν την εντατικοποίηση του εμπορίου.

Επιπροσθέτως, οι συγκεκριμένες αλλαγές δεν διακρίνονται εξίσου έντονα στο Τσέπι και στα Αστέρια, νεκροταφεία που χρονολογούνται από την ΤΝΛ και κύρια περίοδος χρήσης τους είναι η ΠΕ Ι, καθώς διαπιστώθηκε σχεδόν η απουσία εισαγμένων αντικειμένων και η περιορισμένη παρουσία απομιμήσεων κυκλαδικού τύπου αντικειμένων, η οποία, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, δεν μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη εμπορικών επαφών με τις Κυκλάδες.

³⁸² Θανασούλια 2004: 350

³⁸³ Papadatos & Tomkins 2013: 353

³⁸⁴ Kouka 2008: 314-316

Συνεπώς, από τις παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι τις συγκεκριμένες περιόδους το εμπόριο είτε δεν διεξάγεται σε συνθήκες κοινωνικού ανταγωνισμού, είτε ότι δεν τις έχει δημιουργήσει ακόμα κι επομένως ο κοινωνικός ανταγωνισμός δεν εκδηλώνεται στα ταφικά δεδομένα. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να ερμηνευθεί και η απουσία κοινωνικής διαφοροποίησης που παρατηρείται στο Τσέπι, αφού κατά την μελέτη των ταφικών δεδομένων οι διαφοροποιήσεις που διακρίθηκαν ως προς τη δαπάνη ενέργειας ήταν αμελητέες. Από την άλλη, αν δεχθούμε το γεγονός ότι το εμπόριο διεξαγόταν σε συνθήκες κοινωνικού ανταγωνισμού ήδη από την ΤΝΑ και την ΠΕ Ι, τότε σε αυτή την περίπτωση οι κοινότητες της Αττικής-Εύβοιας δεν φαίνεται να είχαν προσανατολιστεί στο να εκδηλώνουν αυτόν τον ανταγωνισμό στην ταφική αρένα.

Μεταξύ των στόχων αυτής της εργασίας ήταν να διερευνηθεί αν οι κοινότητες της Αττικής και της Εύβοιας προσλάμβαναν τον κυκλαδικό υλικό πολιτισμό με τον ίδιο τρόπο. Ο τρόπος πρόσληψης του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού μπορεί να διαφανεί από τον βαθμό παρουσίας του σε κάθε θέση και από τον τρόπο χρήσης του. Ως προς τον πρώτο παράγοντα, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στον Άγιο Κοσμά, τα αντικείμενα κυκλαδικού τύπου στο νεκροταφείο απαντούν σε σχεδόν ίση ποσότητα με τα αντικείμενα ελλαδικού τύπου, ενώ στο σύγχρονο νεκροταφείο της Μάνικας τα αντικείμενα ελλαδικού τύπου υπερτερούν. Επίσης, σε όλες τις εξετασθείσες θέσεις τα εισαγμένα κυκλαδικά αντικείμενα αποτελούν τη μειοψηφία, ενώ απαντούν συχνότερα κυκλαδικές απομιμήσεις αντικειμένων ή αντικείμενα από κυκλαδικές πρώτες ύλες.

Σχετικά με τον τρόπο χρήσης, τόσο στον Άγιο Κοσμά όσο και στη Μάνικα τα κυκλαδικού τύπου αντικείμενα χρησιμοποιήθηκαν ως αντικείμενα γοήτρου, καθώς απαντούν σε λίγους τάφους και μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Παρόμοιος τρόπος πρόσληψης ακολουθείται στο Τσέπι και, ενώ η ποσότητα κυκλαδικού τύπου αντικειμένων ήταν αρκετά μικρότερη, εντούτοις συγκεντρώνονταν σε λίγους τάφους και φαίνεται ότι αποτέλεσαν αντικείμενα γοήτρου. Συμπληρωματικά, τα κυκλαδικού τύπου αντικείμενα χρησιμοποιήθηκαν ως αντικείμενα γοήτρου στο σπήλαιο της Αγίας Τριάδας, όμως απαντούν σε μικρή ποσότητα και καθώς το σπήλαιο αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση ταφικού χώρου τα συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτό δεν θεωρούνται αντιπροσωπευτικά της περιοχής της Καρυστίας. Ελλιπής είναι η εικόνα που διαθέτουμε τόσο για το Γκισούρι όσο και για τα Αστέρια, καθώς η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη και τα όποια συμπεράσματα θα ήταν παρακινδυνευμένα.

Επιπροσθέτως, είναι εύλογο ότι ο βαθμός παρουσίας του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού σε μια θέση δεν οφείλεται μόνο στη χρονική περίοδο χρήσης αλλά και στην τοποθεσία της, όπως προκύπτει από την εξέταση των θέσεων της Αττικής και της Εύβοιας. Έτσι, παρατηρείται ότι τα κυκλαδικού τύπου αντικείμενα απαντούν σε παράκτιες θέσεις που βρίσκονται σε κομβικά γεωγραφικά σημεία και που αποτελούσαν εμπορικούς σταθμούς και πύλες εισόδου αντικειμένων από μακρινές περιοχές. Από την άλλη, σε θέσεις που δεν βρίσκονται πάνω στη θάλασσα (π.χ. σπήλαιο Αγίας Τριάδας) έχουν περιορισμένη παρουσία ή απουσιάζουν εντελώς (π.χ. Θαρρούνια). Ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι το σπήλαιο της Αγίας Τριάδας αποτελεί μοναδική περίπτωση ταφικού χώρου όπου είχαν ενταφιαστεί λίγα μέλη της τοπικής κοινότητας κι έτσι δεν μπορούν να εξαχθούν βέβαια συμπεράσματα σχετικά με τη διασπορά του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού στην συγκεκριμένη περιοχή.

Συνοψίζοντας, η παρουσία του κυκλαδικού υλικού πολιτισμού φαίνεται ότι σχετίζεται με τον χαρακτήρα και τη λειτουργία των θέσεων της Αττικής και της Εύβοιας όπου αυτός απαντά, καθώς οι συγκεκριμένες θέσεις αποτέλεσαν σημαντικά εμπορικά κέντρα κατά την ΠΕΧ. Συνεπώς, η παρουσία κυκλαδικού τύπου αντικειμένων στους τάφους και η υιοθέτηση κυκλαδικών ταφικών πρακτικών συνδέονται με σημαντικές οικονομικές δραστηριότητες και σχετίζονται με τη διεκδίκηση γοήτρου από άτομα που είτε συμμετείχαν σε αυτές τις δραστηριότητες είτε διεκδικούσαν συμμετοχή σε αυτές.

Βιβλιογραφία

Angel, J. L. 1959. "Early Helladic skulls from Aghios Kosmas" στο *Aghios Kosmas: An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton University Press, Princeton. 167-182.

Barber, R.L.N 1994. *Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού* (μτφ Ο. Χατζηαναστασίου). Αθήνα. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

Betancourt, Ph. P. 2008. "The Cemetery at Haghia Photia, Crete" στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. Ορίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. 237-240.

Binford, L. 1971. "Mortuary practices: their study and their potential", *SAA*, τόμ. 25, 6-29.

Blegen, C. W. 1928. *Zygouries: A prehistoric settlement in the valley of Cleonae*. Ph D thesis, Published for the American School of Classical Studies at Athens by the Harvard University Press, Cambridge, Mass.

Broodbank, C. 1989. "The longboat and society in the Cyclades in the Keros-Syros culture", *AJA*, τόμ. 93, 319-337.

Broodbank, C. 2009. *Οι πρώιμες Κυκλάδες, Μια ανάλυση στο πλαίσιο της νησιωτικής αρχαιολογίας* (μτφ Γ. Παπαδάτος), Αθήνα. ΜΙΕΤ.

Carter, T. 1998. *Through a Glass Darkly: Obsidian and Society in the Southern Aegean Early Bronze Age*. Ph.D. Thesis, University College London.

Carter, T. 2008a. "The Consumption of Obsidian in the Early Bronze Age Cyclades" στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. Ορίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. 225-235.

Carter, T. 2008b. "The theatrics of technology: Consuming obsidian in the early Cycladic burial arena". *Archeological Papers of the American Anthropological Association*. 88-107.

Coleman, J. E. 1977. *Keos, Results of Excavations Conducted by the University of Cincinnati under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens I. Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery*. American School of Classical Studies, Princeton.

Cullen, T., Talalay, L.E., Keller, D. R., Karimali, E., Farrand, W. R. 2013, *The Prehistory of the Paximadi Peninsula, Euboea*, INSTAP Academic Press. Philadelphia.

Cullen, T., Talalay, Tankosic, Z. L.E., Keller, D. R., Katsianis, M. 2017. "Three Puzzles in the Prehistory of Southern Euboea" στο Rupp, D. W. και Tomlinson, J. E. *From maple to olive: Proceedings of a Colloquium to Celebrate the 40th Anniversary of the Canadian Institute in Greece. Athens 10-11 June 2016*. Publications of the Canadian Institute in Greece. 207-238.

Doumas, C. 1977. *Early Bronze Age Burials Habits in the Cyclades*, (SIMA 48), Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Edgar, C. C. 1896-97. "Prehistoric Tombs at Pelos". *BSA* 3. 35-51.

Eriksen, T. H. 1993. *Ethnicity and nationalism: Anthropological perspectives*. London. Pluto Press.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1970. "Πρωτοκυκλαδικά ευρήματα εξ' Άνω Κουφονησίου". *AAA*, Vol III, No. 1. 48-51.

Θανασούλια, Π. 2004. *Νεκροταφεία της 3ης χιλιετίας στην Ηπειρωτική και Νησιωτική Ελλάδα: η Χωροταξική οργάνωση και η διαφαινόμενη κοινωνική διαφοροποίηση*. Δ. Δ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Θεοχάρης, Δ. 1952. "Ανασκαφή εν Αραφήνι," *ΠΑΕ* 107, 129–151.

Θεοχάρης, Δ. 1953. "Ανασκαφή εν Αραφήνι," *ΠΑΕ* 108, 105–118.

Θεοχάρης, Δ. 1954. "Ανασκαφή εν Αραφήνι," *ΠΑΕ* 109, 104–113.

Θεοχάρης, Δ. 1959. “Εκ της Προϊστορίας της Εύβοιας και της Σκύρου”. *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών, τόμος ΣΤ’*. 279-328.

Fowler, C. 2004. *The archaeology of personhood an anthropological approach*. Routledge Taylor and Francis Group. London and New York.

Galanaki, C. (προς δημοσίευση). “The EMI cemetery” στο Galanaki, C. (επιμ.) *Gournes Pediada*. 1-3

Gale, N. H., και Z. A. Stos-Gale. 1984. “Cycladic Metallurgy” στο *MacGillivray, J.A., and R.L.N. Barber, (επιμ.), The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology (in Memoriam: John Langdon Caskey, 1908-1981)*. Department of Classical Archaeology, University of Edinburgh, Edinburgh. 255-276.

Hodder, I. 1982. The identification and interpretation of ranking in prehistory: a contextual perspective, στο Renfrew C. και S. Shennan (επιμ.). *Ranking, Resource and Exchange. Aspects of the archaeology of early European society*, Cambridge University Press, 150-154.

Jones, S. 1997. *The archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London, Routledge.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2006. “Αστέρια Γλυφάδας: Τα πρώτα στοιχεία από μια νέα εγκατάσταση στη δυτική ακτή της Αττικής κατά την πρώιμη και μέση εποχή του χαλκού”. *AAA* 39. 45-60.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2009. “Άλιμος, Ελληνικό και Γλυφάδα: Νέα ευρήματα προϊστορικών και ιστορικών χρόνων από ανασκαφές σε ιδιωτικούς και δημόσιους χώρους” στο Β. Ζαφειροπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003*. Δήμος Μαρκόπουλου-Μεσογαίας. 433-449.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2012. “Ανασκαφή στα Αστέρια Γλυφάδας”. *ΠΑΕ 167*. 1-8.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2013. “Ανασκαφή στα Αστέρια Γλυφάδας”. *ΠΑΕ 168*. 1-7.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2014. “Ανασκαφή στα Αστέρια Γλυφάδας”. *ΠΑΕ 169*. 1-7.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2015. “Ανασκαφή στα Αστέρια Γλυφάδας”. *ΠΑΕ 170*. 1-10.

Καζά-Παπαγεωργίου, Κ. 2016. “Ανασκαφή στα Αστέρια Γλυφάδας”. *ΠΑΕ 171*. 1-13.

Κακαβογιάννη, Ο., Κ. Ντούνη, Φ. Νέζερη, Μ. Γεωργακοπούλου and Ι. Μπασιάκος. 2006. “Απόπειρα τεχνολογικής προσέγγισης της παραγωγής αργύρου και μολύβδου κατά την Τελική Νεολιθική και Πρωτοελλαδική Ι περίοδο στα Μεσόγεια” στο Kazazi, Υ. and N. Papapetrou (επιμ), *Πρακτικά: 2^ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας. Proceedings: 2nd International Conference on Ancient Greek Technology*, Athens: Technical Chamber of Greece. 77-83.

Keswani, P. 2004. *Mortuary Ritual and Society in Bronze Age Cyprus*. London, Equinox Publishing Ltd., Knapp, A. Bernard, ed., *Monographs in Mediterranean Archaeology*.

Kontopoulos, I. και A. Sampson. 2015. “Prehistoric Diet on the Island of Euboea, Greece: An Isotopic Investigation”. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry 15.3*. 97-111.

Kosma, M. 2010. “New Early Cycladic figurine at Nea Styra”, *MAA 10*, 3. 29-36.

Κοσμά, Μ. 2012. “Στύρα (ΙΑ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων)”, στο Μ. Ανδρεαδάκη- Βλαζάκη (επιμ.), *2000-2010 Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα. 54.

Κοσμά, Μ. 2015. “Νέα στοιχεία για τις σχέσεις Αττικής και Εύβοιας κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, μέσα από τα δεδομένα του Πρωτοελλαδικού

νεκροταφείου στα Νέα Στύρα Ευβοίας” (poster). *Διεθνές συνέδριο για την “Προϊστορία της Αθήνας και της Αττικής”*, Αθήνα, 27 – 31 Μαΐου 2015.

Κουμουζέλη, Μ. 1989-1991. “Πρωτοελλαδικό οστεοφυλάκιο στο Σπήλαιο Λίμνης Βουλαγμένης Περαχώρας”, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 46Α, 223-238.

Manning, S. W. 1994. “The Emergence of Divergence: Development and Decline on Bronze Age Crete and the Cyclades” στο *Mathers, C. και S. Stoddart, (επιμ.), Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age. Sheffield Archaeological Monographs* 8. J.R. Collis Publications, Sheffield. 221-270.

Marinatos, S. 1970. “Further discoveries at Marathon: Tsepri”, *AAA*, τόμ. 3, 1970, 349-366

Μαρινάτος, Σ. 1970. “Μαραθών”, *Έργον*, τόμ. 17, 5-13.

Mavridis, F. 2002. “Interpreting Distance and Difference: Inter-Cultural Contacts, Symbolic Meanings, and the Character of the Cycladic ‘Expansion’ in the Aegean During the Early Bronze Age” στο *Waldren, W. H., και J. A. Ensenyat, (επιμ) World Islands in Prehistory: International Insular Investigations, V Deia International Conference of Prehistory*, Oxford: Archaeopress, BAR-I.S. 1095, 255-266.

Μαυρίδης, Φ. και Ž. Tankosić. 2012. “Σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου. Οι έρευνες των ετών 2007-2008” στο *Μαζαράκης Αινιάν Α.(επίμ.) Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3. 2009: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12.3 - 15.3.2009, Volume 2: Στερεά Ελλάδα, Βόλος: Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας - Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. 797-809.*

Mavridis, F. και Ž. Tankosić. 2016a. “Early Bronze Age Burial Deposits at the Ayia Triada Cave at Karystos, Euboea: Tentative Interpretations”. *Hesperia* 85.2. 207-242.

Mavridis, F. και Ž. Tankosić. 2016b. “The Later Neolithic Stages in Central-Southern Greece based on the evidence from the excavations at the Agia Triada Cave, Southern Euboea” στο Tsirtsoni, Zoï, (επίμ.) *The Human Face of*

Radiocarbon: Reassessing Chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 69, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée. 419-436.

MCGeehan, V. 1988. The metal objects from Manika, Euboea, στο Σάμψων, Α. *Μάνικα ΙΙ, Ο Πρωτοελλαδικός Οικισμός και το Νεκροταφείο*, Έκδοση Δήμου Χαλκιδέων (Appendix II). 105- 112.

Morris, I. 1997. *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα (μτφ Κάτια Μαντέλη)*. Ηράκλειο. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ιδρυτική Δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής.

Morris, I. 1992. *Death-ritual and social structure in classical antiquity*. Cambridge university press.

Μπουκάρας, Κ. 2015. “Η πρόσφατη Αρχαιολογική Έρευνα στον οικισμό της Μάνικας”, στο Οικονόμου, Σ. (επιμ.). *Αρχαιολογικές Συμβολές (Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια)*, Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας και Εύβοιας. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα. 185-195.

Mylonas, G. 1959. *Aghios Kosmas: An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*. Princeton University Press, Princeton.

Nafplioti, A. 2009. “Early Bronze Age Manika on Euboea (Greece): A ‘colony’ or not? Evidence from strontium isotope ratio ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) analysis”. *Goldschmidt Conference Abstracts 2009*. 925.

Οικονόμου, Γ. και Χιώτη, Ε. 2005. “Ορυκτολογικός προσδιορισμός λιθάργυρου από την ανασκαφή στο Τσέπι Μαραθώνος” στο *Τσέπι Μαραθώνος: Το Πρωτοελλαδικό Νεκροταφείο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. 345-349.

Παντελίδου Γκόφα, Μ. 2005. *Τσέπι Μαραθώνος: Το Πρωτοελλαδικό Νεκροταφείο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 2007. “Νεκροταφείο Τσέπι Μαραθώνος”, *ΠΑΕ*, τόμ. 162, 1-8

Παντελίδου Γκόφα, Μ. 2009. “Ομοιότητες και διαφορές μεταξύ ΥΕ κτιστών και ΠΕ Ι τάφων του Τσέπι”, στο Δ. Δανηλίδου (επιμ.), *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 565-573.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 2012. “Ανασκαφή στο Τσέπι Μαραθῶνος”, *ΠΑΕ*, τόμ. 167, 9-19.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 2014. “Ανασκαφή στο Τσέπι Μαραθῶνος”, *ΠΑΕ*, τόμ. 169, 9-17.

Παντελίδου Γκόφα, Μ. 2016. *Τσέπι Μαραθῶνος. Ο αποθέτης 39 του προϊστορικού νεκροταφείου*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Παπαβασιλείου, Γ. 1910. *Περί των εν Ευβοία Αρχαίων Τάφων*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Papadatos, Y. 2007. “Beyond cultures and ethnicity: a new look at material culture distribution and inter-regional interaction in the Early Bronze Age Southern Aegean”, στο *Mediterranean Crossroads*, Antoniadou, Sophia and Anthony Pace, eds. Oxford: Pierides Foundation. 419-451.

Papadatos, Y. 2016. “Figurines, Paint and the Perception of the Body in the Early Bronze Age Southern Aegean” στο M. Mina, S. Triantaphyllou και Y. Papadatos (επιμ.) *An Archaeology of Prehistoric Bodies and Embodied Identities in the Eastern Mediterranean*. 11-17.

Pearson-Parker, M. 1999. *The Archaeology of Death and Burial*. College Station, Texas, Texas A&M University Press, Texas A&M University Anthropology Series 3.

Πετράκος, Β. 2008. “Μαραθῶν Τσέπι”, *Έργον*, τόμ. 55, 13-23

Πετράκος, Β. 2012α. “Τσέπι Μαραθῶνος”, *Έργον*, τόμ. 59, 18-22.

Πετράκος, Β. 2012β. “Γλυφάδα Αττικής”, *Έργον*, τόμ. 59, 13-17.

Πετράκος, Β. 2013. “Γλυφάδα Αττικής”, *Έργον*, τόμ. 60, 11-13.

Πετράκος, Β. 2014. “Τσέπι Μαραθῶνος”, *Έργον*, τόμ. 61, 13-15.

- Πετράκος, Β. 2015. “Γλυφάδα Αττικής”, *Έργον*, τόμ. 62, 9-11.
- Πομώνης, Π. 2016. “Το κεραμικό σύνολο από τον αποθέτη 39: Προκαταρκτικά αποτελέσματα από την πετρογραφική ανάλυση” στο *Τσέπι Μαραθώνος. Ο αποθέτης 39 του προϊστορικού νεκροταφείου*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 275-287.
- Prevedorou, E. και Stojanowski, C. M. 2017. “Biological kinship, postmarital residence and the emergence of cemetery formalisation at prehistoric Marathon”. *International Journal of Osteoarchaeology* 27, 580–597.
- Πρεβεδώρου, Ε., Μαυρίδης, Φ., Tankosić Ž. (προς δημοσίευση). “Σπήλαιο Αγίας Τριάδας Καρύστου. Τα ανθρωπολογικά κατάλοιπα και η συμβολή τους στην ερμηνεία του ‘ταφικού συνόλου’ της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού”. 1-22.
- Pullen, D. J. 1994. “Modeling mortuary behavior on a regional scale: a case study from mainland Greece in the Early Bronze Age”, στο P. N. Kardulias (επιμ.), *Beyond the site. Regional studies in the Aegean area*, Lanham, New York & London, 113-136.
- Renfrew, Colin. 1967. “Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age”. *AJA* 71. 1-20.
- Renfrew, A. C. 1972. *The Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B. C.* London, Methuen.
- Σάμψων, Α. 1980. *Η νεολιθική και η πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια*. Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών. Αθήνα.
- Σάμψων, Α. 1985. *Μάνικα Ι: Μια πρωτοελλαδική πόλη στη Χαλκίδα*. Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Τμήμα Χαλκίδος.
- Σάμψων, Α. 1988. *Μάνικα ΙΙ: Ο πρωτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο*. Έκδοση Δήμου Χαλκιδέων. Αθήνα.

Σάμψων, Α. 1993. *Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*. Αθήνα.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. 1986. “Μάνικα Χαλκίδας: Στρωματογραφική Έρευνα στον οικισμό (οικόπεδο Ζούση)”, *ΑΔ* 41 (Μέρος Α'-Μελέτες). 101-270.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. 1986-87. *Νέοι τάφοι στη Μάνικα Χαλκίδας (Οικόπεδα Παπασταματίου)*. Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Ανάτυπο από τον ΚΖ' / 1986-87 του “Αρχείου Ευβοϊκών Μελετών”.

Sapouna-Sakellarakis, E. 1987. “New evidence from the Early Bronze Age cemetery at Manika Chalkis”. *BSA* 82, 233-264.

Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε. 1992. “Κάρυστος: Οικόπεδο Δ.Ε.Η. εκτός σχεδίου πόλεως στη θέση Άγιος Γεώργιος Κάμπου”. Χρονικά Β1. *ΑΔ* 47.177-178.

Saxe, A. 1970. *Social dimensions of mortuary practices*. Ph.D thesis, University of Michigan.

Shennan, S. J. 1989. Introduction, στο Shennan S. J. (επιμ.). *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London, Routledge, 1-32.

Stos – Gale Z, A. Sampson, E. Mangou. 1996. “Metal artifacts from Manika”, *Aegean Archaeology* (3), 49-62.

Συρίγου, Μ. 2016. “Οι οψιανοί από τον αποθέτη 39” στο *Τσέπι Μαραθώνος. Ο αποθέτης 39 του προϊστορικού νεκροταφείου*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 329-346.

Σωτηρακοπούλου, Π. 2005. *Ο θησαυρός της Κέρου: Μύθος ή πραγματικότητα;* Αθήνα. Μουσείο κυκλαδικής τέχνης.

Tankosić, Ž. και Katsianis, M. 2017. “Cycladic or Mainland? The Prehistoric Landscapes of Southern Euboea” στο Sarris, A., Kalogiropoulou, E., Kalayci, T. και Karimali, L. (επίμ.) *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece: Proceedings of the International Conference, Rethymno 29-30 May, 2015*. 234-346.

Tankosić, Ž. 2017. “The Northernmost Cycladic Island? Insularity and the Case of Prehistoric Southern Euboea,” στο Ž. Tankosić, M. Kosma, and F. Mavridis (επίμ.) *An Island Between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times* (International Conference, July 12–14 2013, Eretria), Norwegian Institute at Athens. 99-110.

Τσούντας, Χ. 1898. “Κυκλαδικὰ Ι”, *ΑΕ*, τόμ. 37, 137-212.

Τσούντας, Χ. 1899. “Κυκλαδικὰ ΙΙ”, *ΑΕ*, τόμ. 38, 73-134.

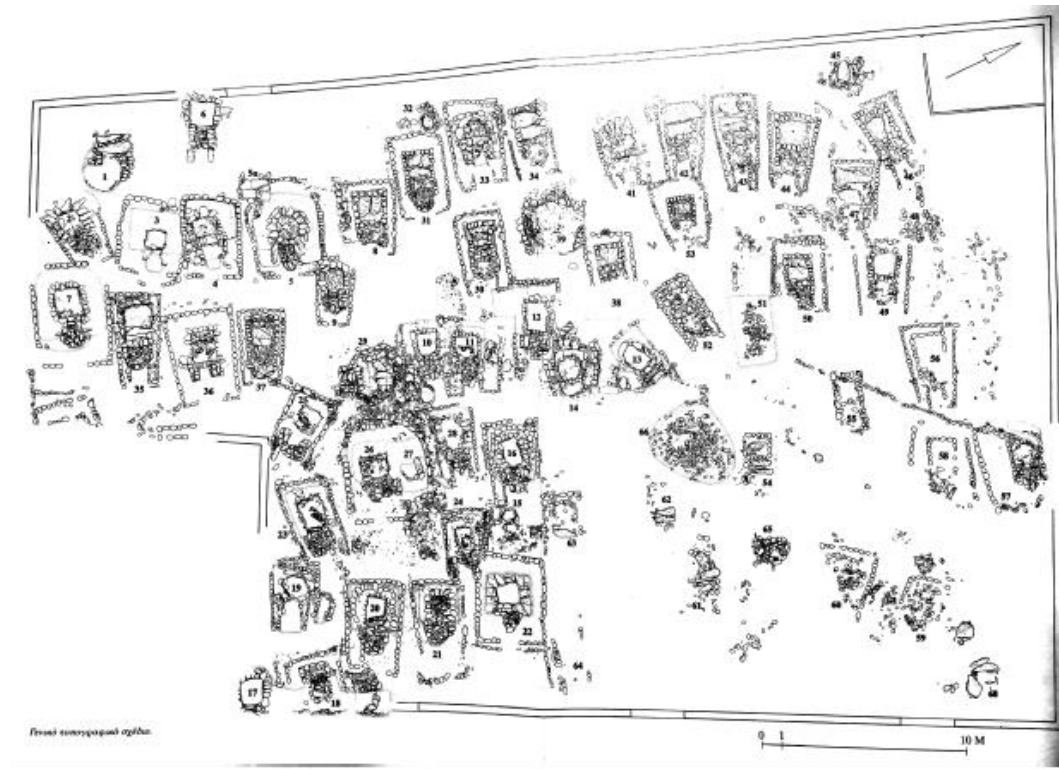
Τσούντας, Χ. 1908. *Αι Προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αθήνα.

Wilson, D. E. 1999. *Ayia Irini, Periods I–III: The Neolithic and Early Bronze Age Settlements, Pt. 1: The Pottery and Small Finds (Keos IX)*, Mainz.

Wiencke, M. H. 2000. *The Architecture, Stratification, and Pottery of Lerna III (Lerna IV)*, Princeton.

Zapheirou, P. 2008. “Early Bronze Age Cemeteries of the Kampos Group on Ano Kouphonisi”, στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. Ορίζων: A colloquium on the prehistory of the Cyclades*. McDonald Institute Monographs Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 183-194.

Εικόνες

Εικ. 1 Γενικό τοπογραφικό σχέδιο, Παντελίδου-Γκόφα 2005.

Εικ.2 Κτιστός τάφος με περίβολο, Παντελίδου-Γκόφα 2005, εικ. 2.

Εικ. 3 Κιβωτιόσχημος τάφος, Παντελίδου-Γκόφα 2005, εικ. 14.

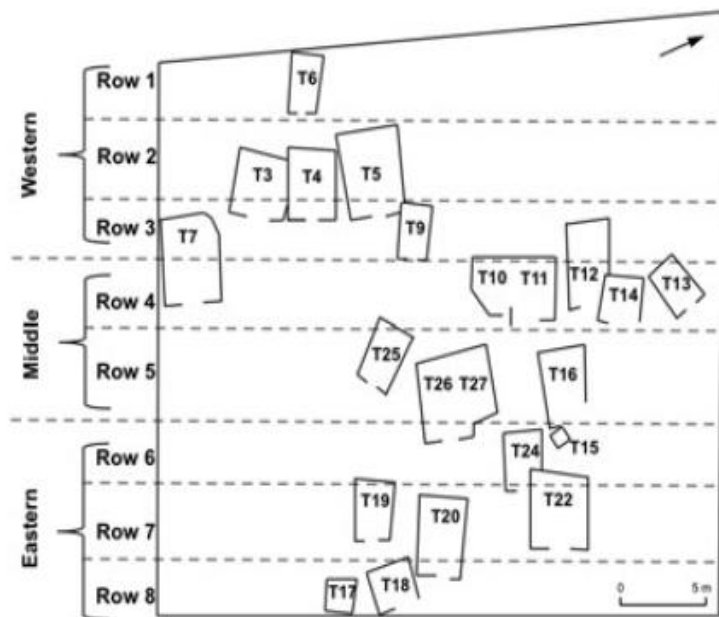
Εικ. 4 Το εσωτερικό του τάφου 2 με κρανία κατά μήκος της νότιας παρειάς και μακρά οστά συγκεντρωμένα δυτικά, Παντελίδου-Γκόφα 2005, Εικ. 12.

Εικ. 5 Τάφος 11, Παντελίδου-Γκόφα 2005, Εικ. 82.

Εικ. 6 Ο Αποθέτης 39, Παντελίδου-Γκόφα 2016, Εικ.3.

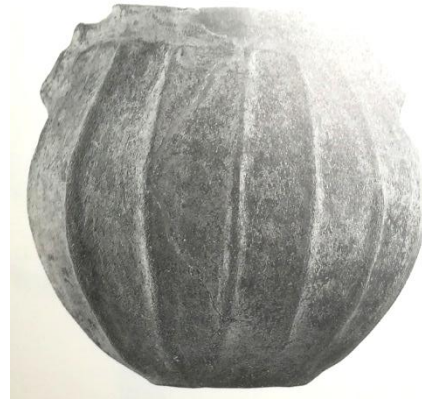
Εικ. 7 Σχηματική κάτοψη του νεκροταφείου, Prevedorou & Stojanowski 2017, Figure 2.

Εικ. 8 Κατανομή τάφων που οι νεκροί παρουσιάζουν σπάνια φαινοτυπικά γνωρίσματα, Prevedorou & Stojanowski 2017, Figure 4.

Εικ. 9 Αμφορίσκος από τον Τ.3,
Παντελίδου-Γκόφα 2005, ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

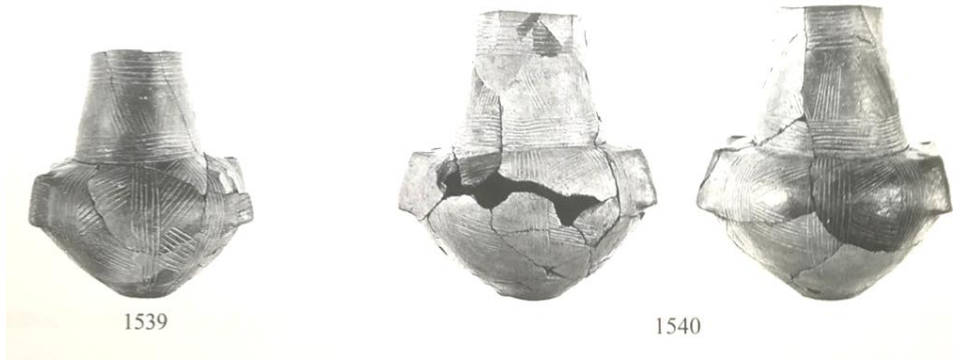
Εικ. 10 Σφαιρική πυξίδα με νευρωτή διακόσμηση
από τον Τ.1, Παντελίδου-Γκόφα 2005, ΠΙΝΑΚΑΣ 1.

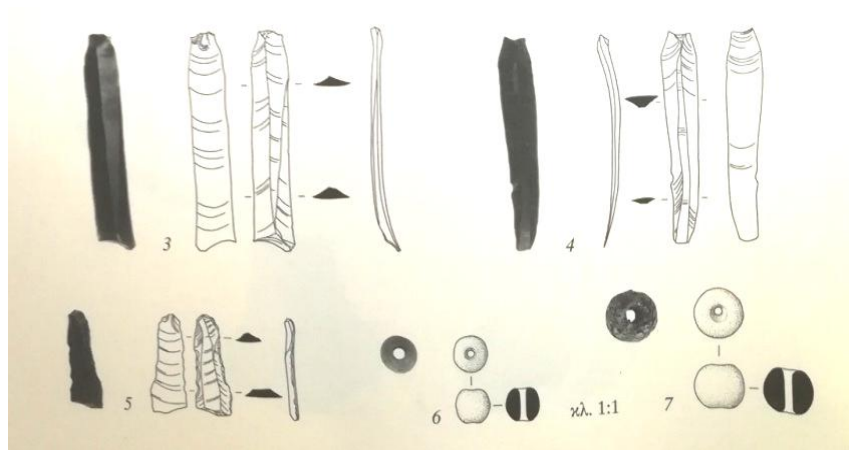
Εικ. 11 Αρυβαλλοειδές αγγείο από τον
Τ.6, Παντελίδου-Γκόφα 2005, ΠΙΝΑΚΑΣ.

Εικ. 12 Τηγανόσχημο από τον Τ. 9, Παντελίδου-Γκόφα
2005, ΠΙΝΑΚΑΣ 9.

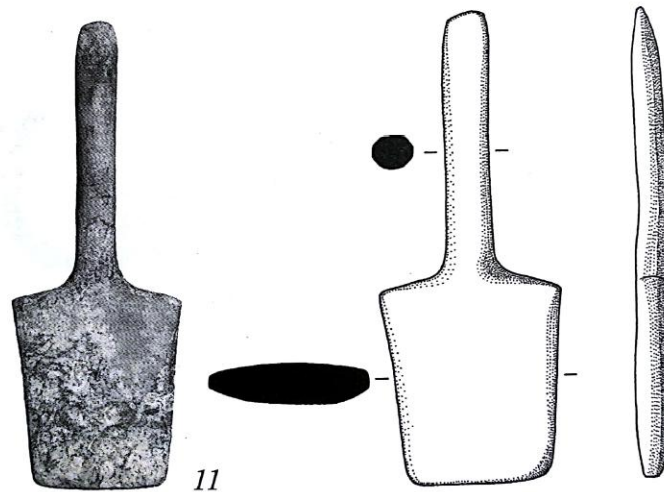
Εικ. 13 Εγγάρακτοι αμφορίσκοι από τον Αποθέτη 39, Παντελίδου-Γκόφα 2016, ΠΙΝ. 30.

Εικ. 14 Λεπίδες οψιανού από τον Τ.22, Παντελίδου-Γκόφα 2005, ΠΙΝΑΚΑΣ 23.

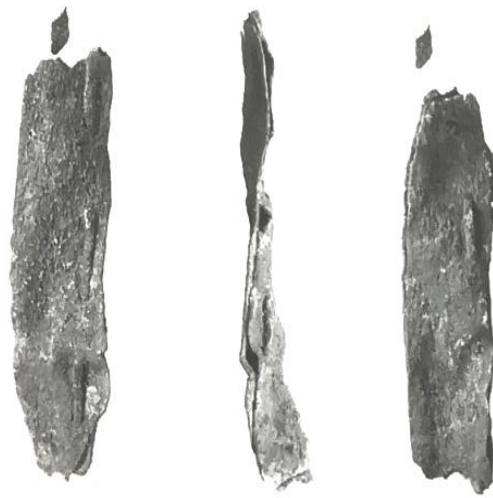
Εικ.15 Οστέινοι χρωματοτρίπτες από τον Τ. 19, Παντελίδου-Γκόφα 2005, ΠΙΝΑΚΑΣ 21.

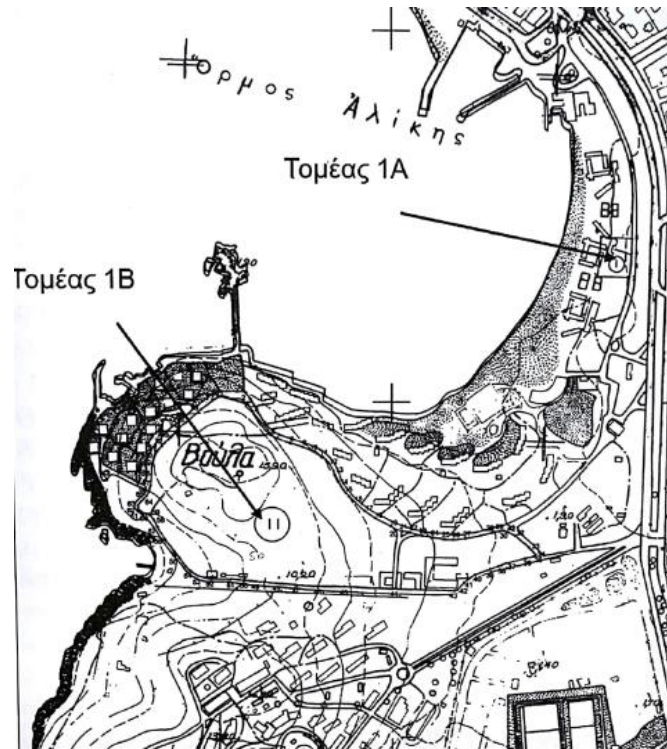
Εικ. 16 Ειδώλιο από τον Τ.19, Παντελίδου-Γκόφα 2005, ΠΙΝΑΚΑΣ 22.

Εικ. 17 Μήτρες από τον Αποθέτη 39, Παντελίδου-Γκόφα 2016, ΠΙΝ. 119.

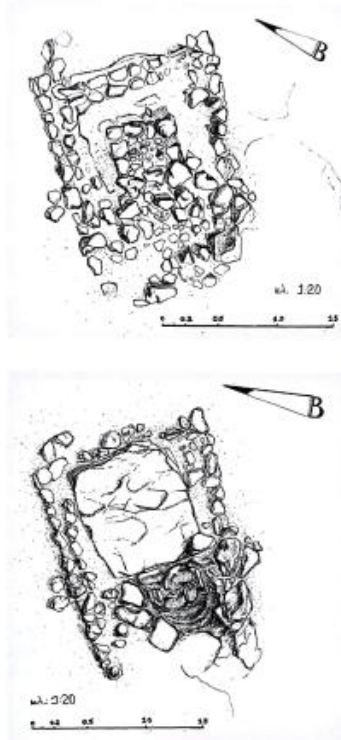
Εικ. 18 Αργυρό έλασμα από τον Αποθέτη 39, Παντελίδου-Γκόφα 2016, ΠΙΝ.114.

Εικ. 19 Η Χερσόνησος Πούντα και οι αρχαιολογικοί τομείς 1 Α και 1 Β, Καζά-Παπαγεωργίου 2012, Εικ. 1.

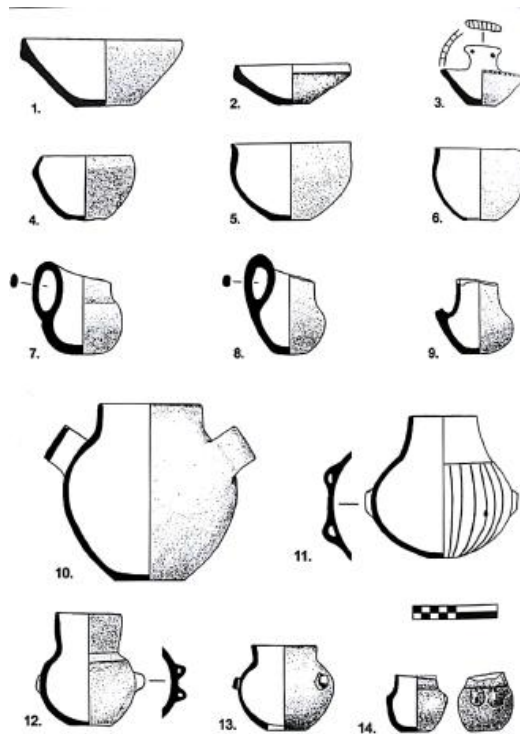
Εικ. 20 Ὅρυγμα 1, τάφος 16 θαλαμωτός, Καζά-Παπαγεωργίου 2015, Εικ. 2.

Εικ. 21 Ο κτιστός τάφος 14 και ο τρίπλευρος περίβολος, Καζά-Παπαγεωργίου 2012, Εικ. 3 α-β.

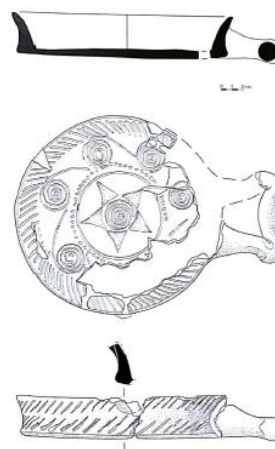
Εικ. 22 Ο λάκκος-αποθήτης, Καζά-Παπαγεωργίου 2014, Εικ. 1.

Εικ. 23 Αγγεία από τον αποθέτη, Καζά-Παπαγεωργίου 2013, Εικ. 2.

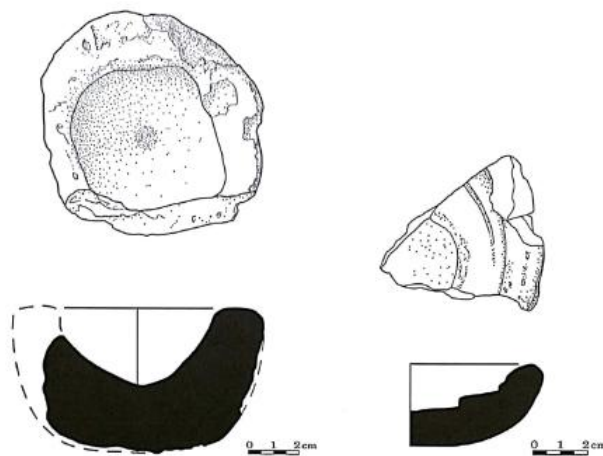
Εικ. 24 Σφαιρική πυξίδα με εγχάρκτη διακόσμηση από τον τάφο 14, Καζά-Παπαγεωργίου 2012, Εικ. 4.

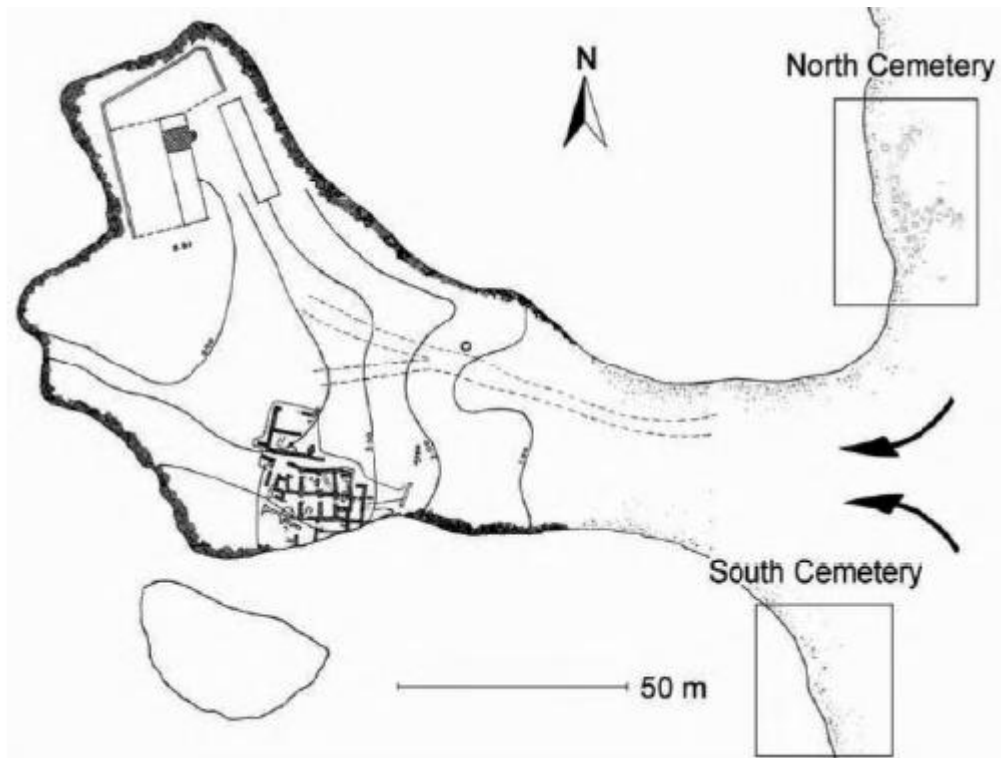
Εικ. 25 Τηγανόσχημο αγγείο από τον τάφο 16, Καζά-Παπαγεωργίου 2015, Σχ. 3.

Εικ. 26 Μαρμάρινα ειδώλια, Καζά-Παπαγεωργίου 2014, Εικ. 4-5.

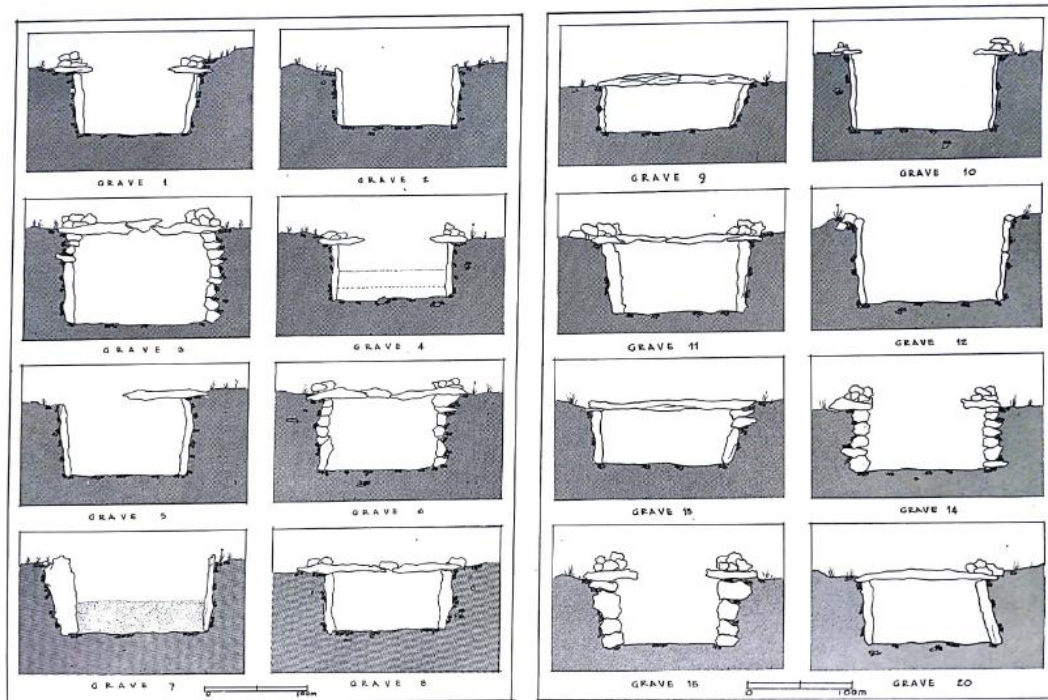
Εικ. 27 Θραύσμα φιαλόσχημου λιθάργυρου και λίθινο μεταλλουργικό κύπελλο, Καζά-Παπαγεωργίου 2016, Εικ. 3 α-β.

Εικ. 28 Γενικό τοπογραφικό σχέδιο, Μυλωνας 1959.

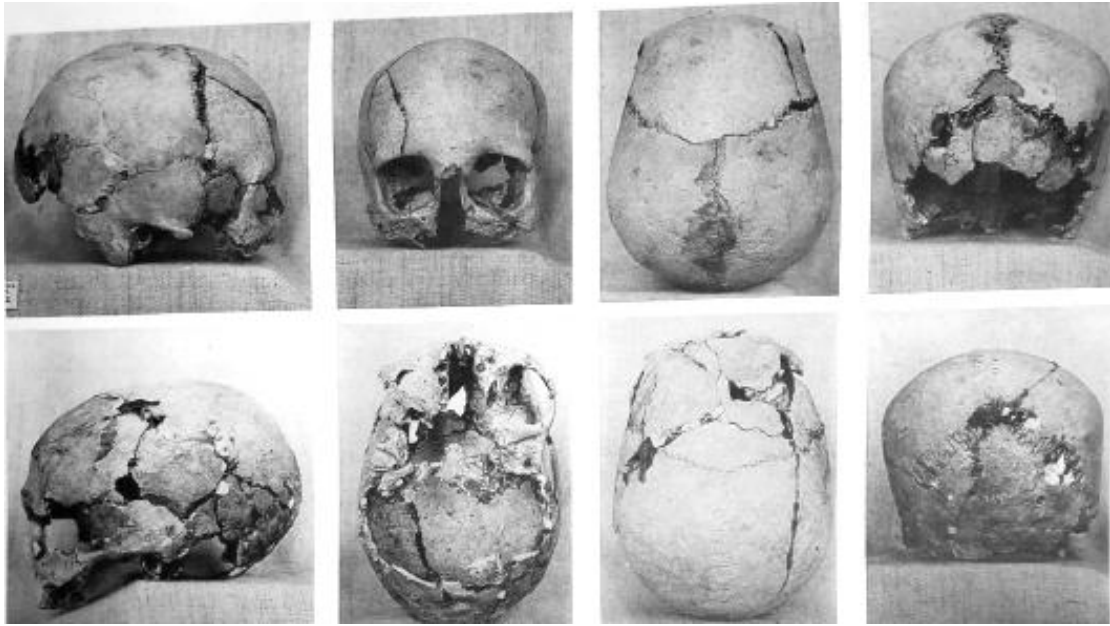
Εικ. 29 Κτιστός τάφος 16, Μυλωνας 1959, Fig. 81.

Εικ. 30 Σχηματική απόδοση τομής τάφων Αγίου Κοσμά, Μυλωνας 1959, Fig. 18, 19.

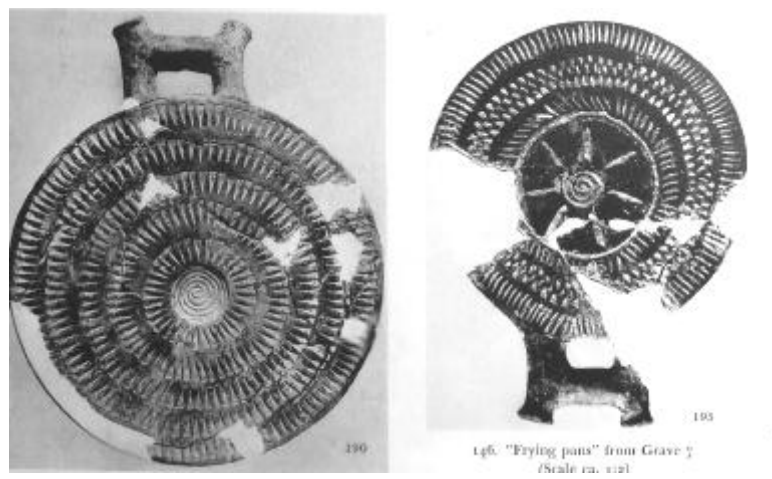
Εικ. 31 Περιεχόμενο τάφου 28, Μυλωνας 1959, Fig. 106.

Εικ. 32 Κρανία από τον Άγιο Κοσμά, Mylonas 1959, Fig. 175.

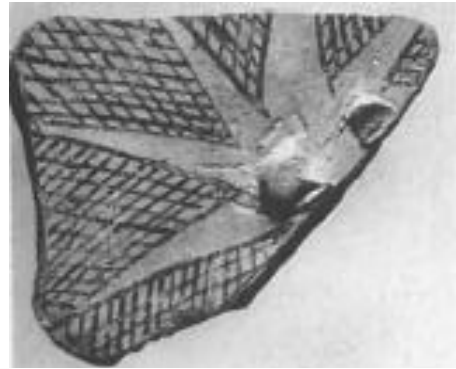
Εικ. 33 Τηγανόσχημα από τον τάφο 7, Μυλωνας 1959, Fig. 148.

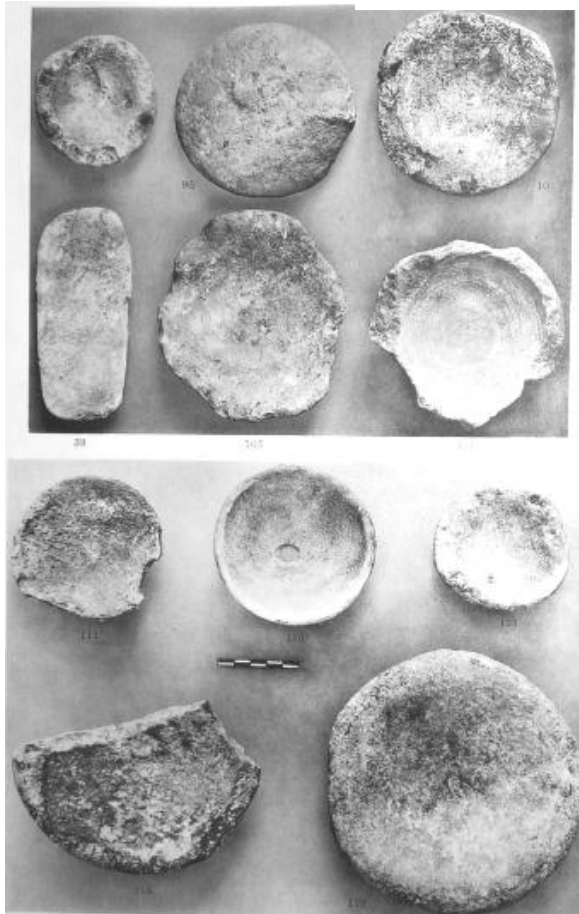
Εικ. 34 Τηγανόσχημα από τον τάφο 7, Μυλωνας 1959, Fig. 146.

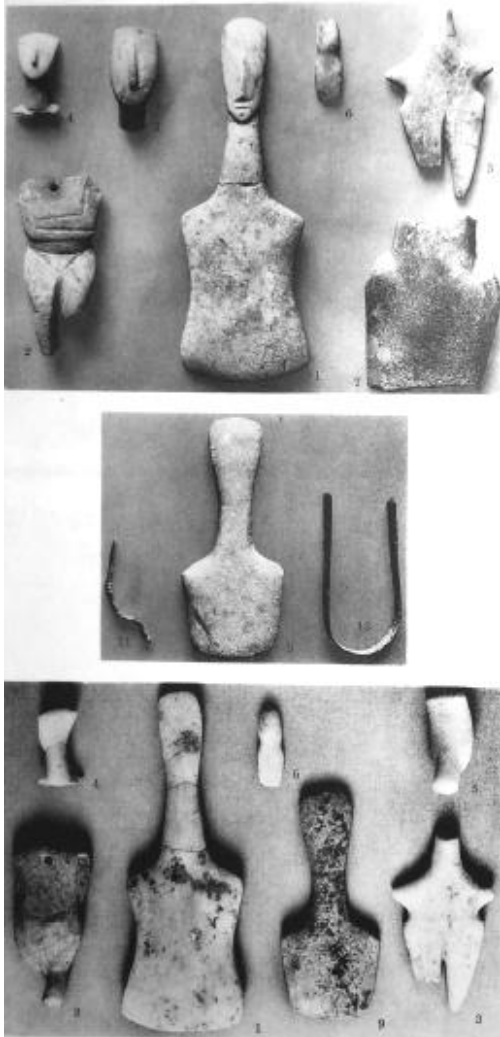
Εικ. 35 Αρυβαλλοειδές αγγείο από τον τάφο 7, Mylonas 1959, Fig. 147.

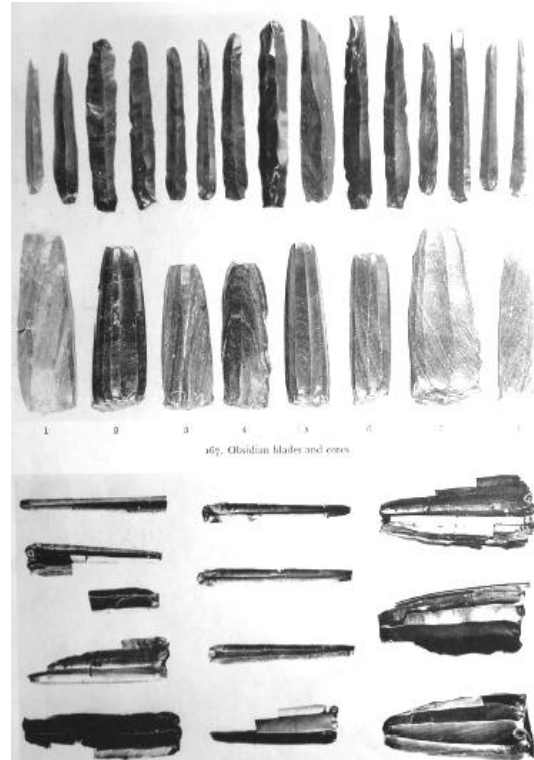
Εικ. 36 Πώμα πυξίδας με γραπτή διακόσμηση, Mylonas 1959, Fig. 160.

Εικ. 37 Λίθινοι χρωματοτρίπτες και λίθινη φιάλη, Mylonas 1959, Fig. 165.

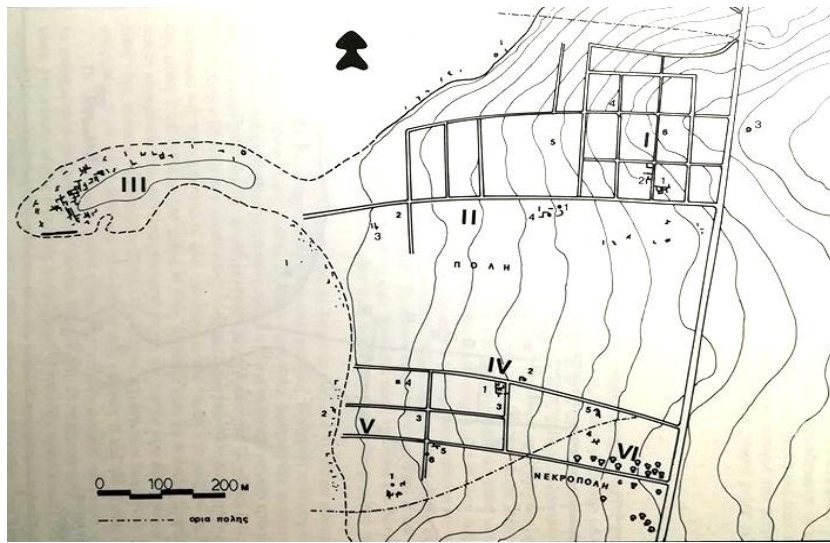
Εικ. 38 Ειδώλια και τριχολαβίδες, Μυλωνας 1959, Fig. 163.

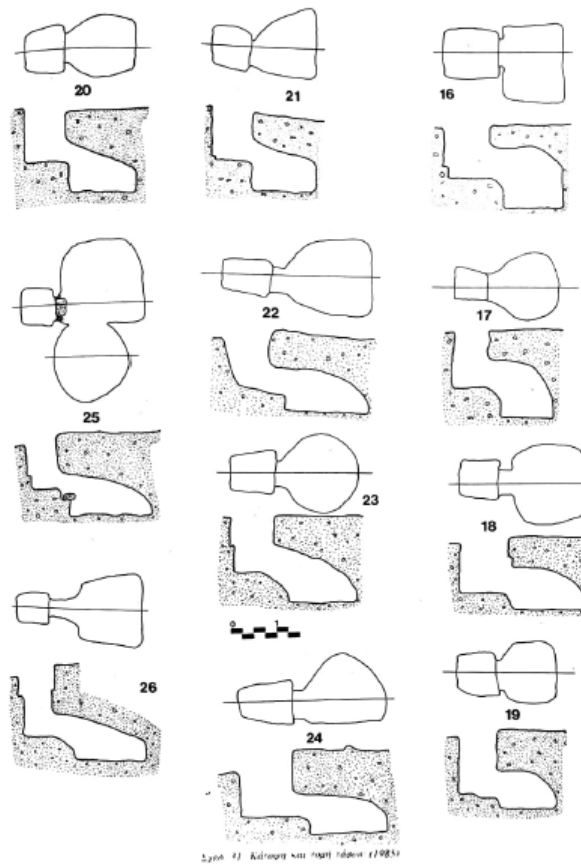
Εικ. 39 Λεπίδες και πυρήνες οψιανού, Μυλωνας 1959, Fig. 167.

Εικ. 40 Τμήμα του οικισμού του Αγίου Κοσμά (οικίες E και F), Μυλωνας 1959, Fig. 15

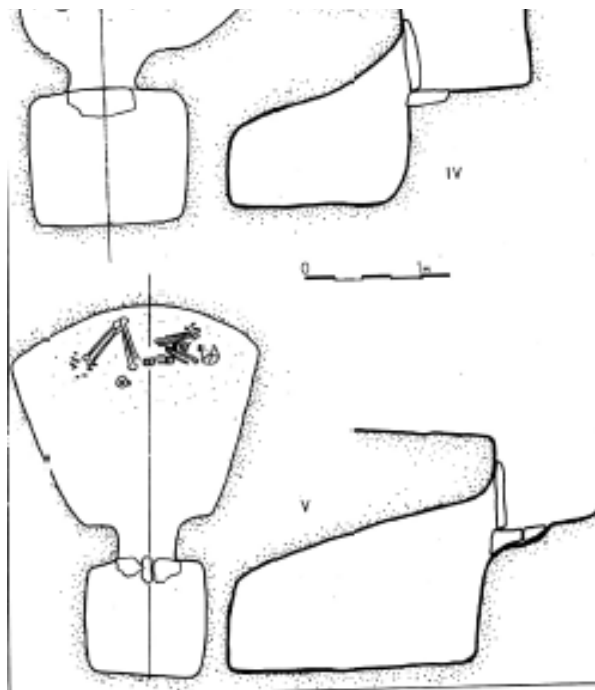
Εικ. 41 Γενικό τοπογραφικό σχέδιο οικισμού και νεκροταφείου, Σάμψων 1985, Σχέδιο 1 α.

Εικ. 42 Κάτοψη και τομή τάφων, Σάμψων 2016, Σχέδιο 43.

Εικ. 43 Τάφοι στο ΒΔ τμήμα του νεκροταφείου, Σάμψων 2016, Εικ. 39.

Εικ. 44 Κάτοψη και τομή τάφων IV, V, Σάμψων 1985, Σχέδιο 39.

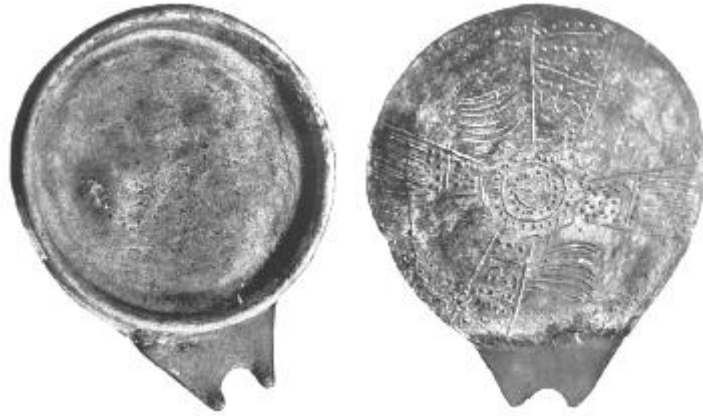
Εικ. 45 Σφαιρική πυξίδα, Σάμψων 1985, Εικ. 92 α.

Εικ. 46 Τηγανόσχημο με εγχάρακτες σπείρες, Παπαβασιλείου 1910, Εικόν 14.

Εικ. 47 Τηγανόσχημα με τριγωνική λαβή, Σάμψων 1985, Εικ. 101.

Εικόνα 19

Εικ. 48 Τηγανόσχημο με εγχάρακτο μοτίβο, Παπαβασιλείου 1910, Εικών 12.

Εικ. 49 Μαρμάρινη πυξίδα με πόδι, Σάμψων 1985, Εικ. 104.

Εικ. 50 Μαρμάρινες φιάλες, Σάμψων 1985, Εικ. 113.

Εικόνα 2.

Εικ. 51 Ειδώλιο, Παπαβασιλείου 1910, Εικόν 2.

Εικ. 52 Ειδώλιο τάφου Κ, Σαπουνά-Σακελλαράκη 1986-87, Φωτογρ. 13.

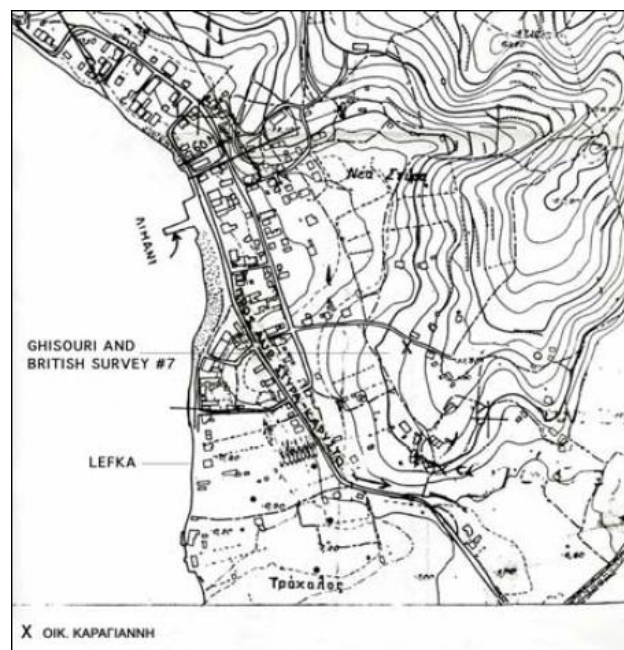
Εικ. 53 Τριχολαβίδα, Παπαβασιλείου 1910, Εικόν 4.

Εικ. 54 Λεπίδες οψιανού , Παπαβασιλείου 1910, Εικόν 1.

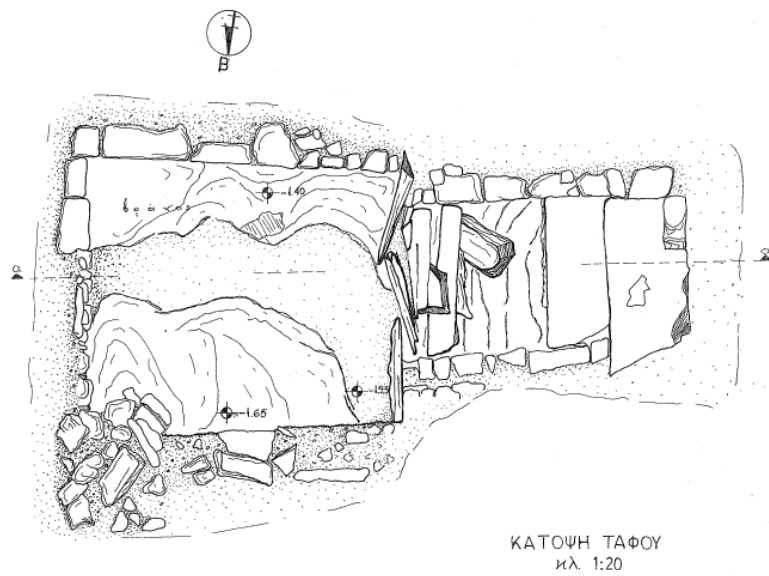
Εικ. 54 Τα Νέα Στύρα και οι γειτονικές τους περιοχές, Κοσμά 2015.

Εικ. 55 Η τοποθεσία του Γκισούρι και των οικισμών Λεύκα και Τρόχαλος, Kosma 2010, Fig. 1.

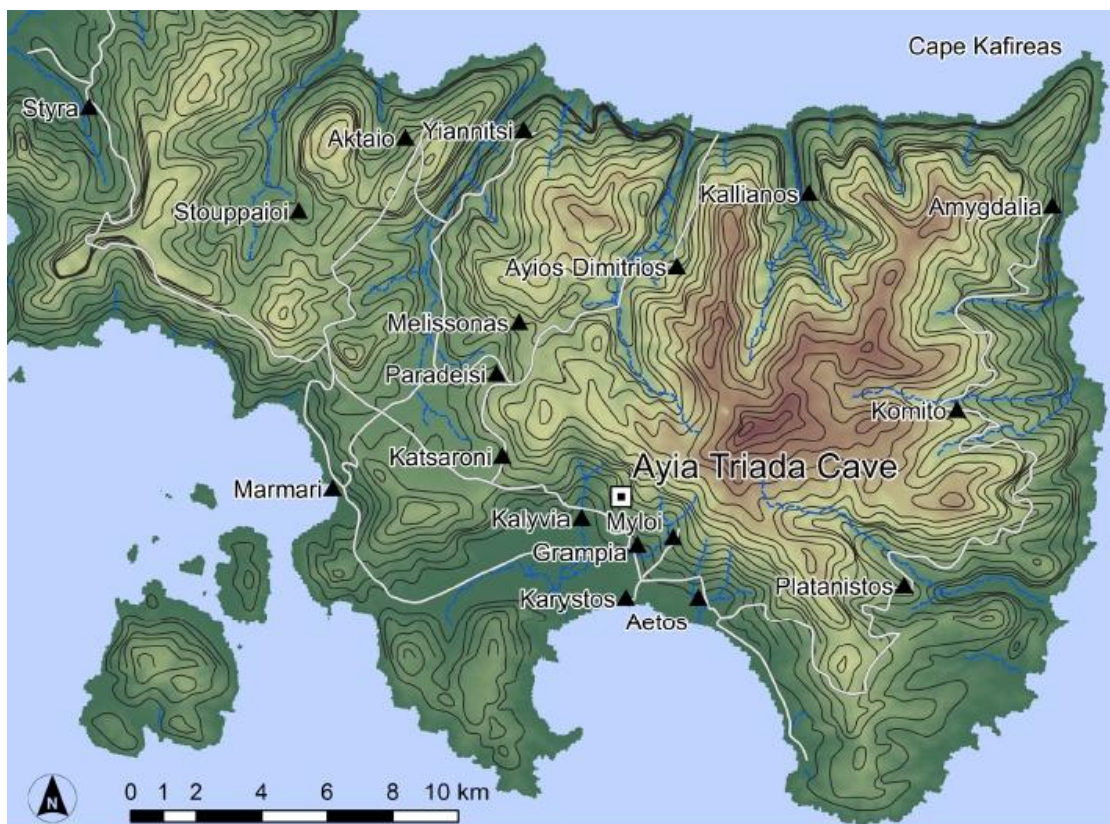
Εικ. 56 Κτιστός τάφος από το νεκροταφείο Γκισούρι, Κοσμά 2015.

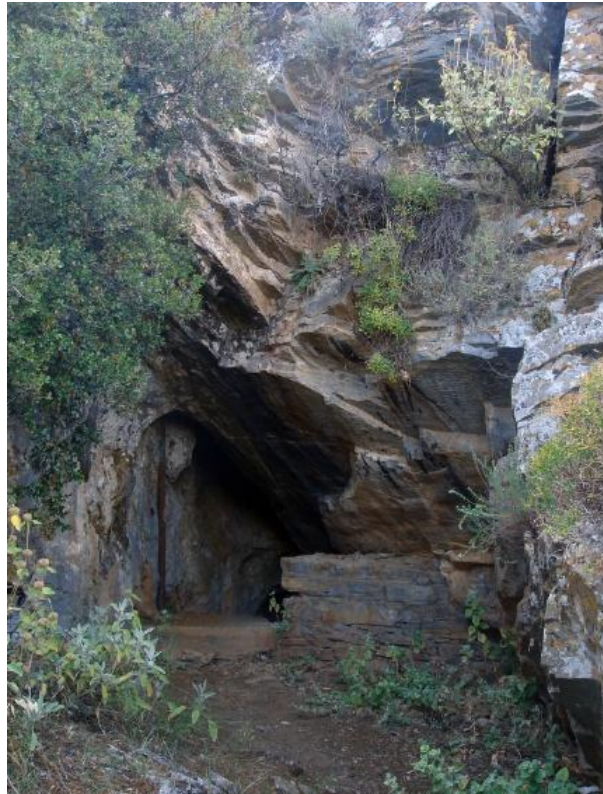
Εικ. 57 Σχεδιαστική απόδοση κάτοψης τάφου, Κοσμά 2015.

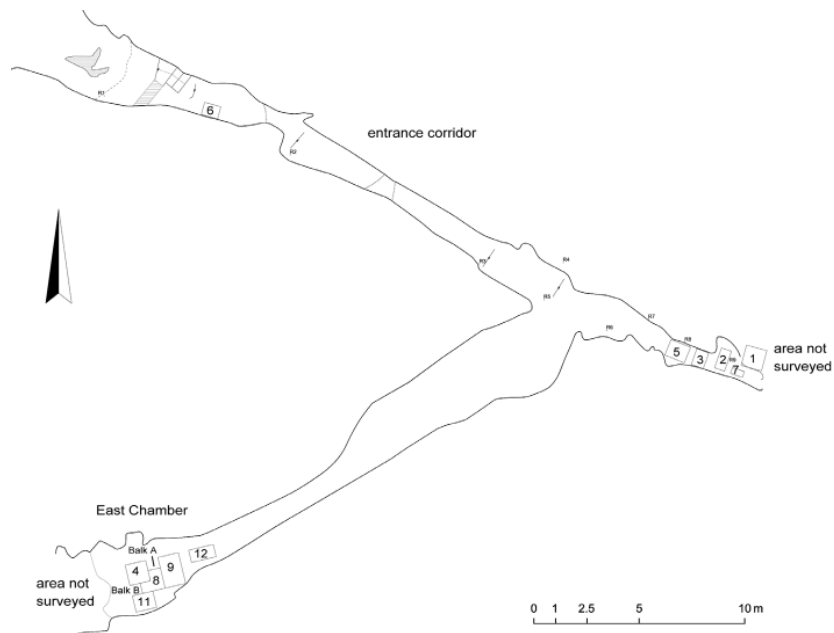
Εικ. 58 Το μαρμάρινο ειδώλιο από το νεκροταφείο Γκισούρι, Kosma 2010, Fig. 2.

Εικ. 59 Ο χάρτης της Καρυστίας και η τοποθεσία του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας, Mavridis & Tankosic 2016, Figure 3.

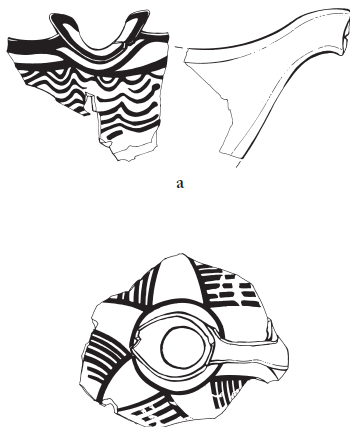
Εικ. 60 Η είσοδος του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας, Manridis & Tankosic 2016, Figure 4.

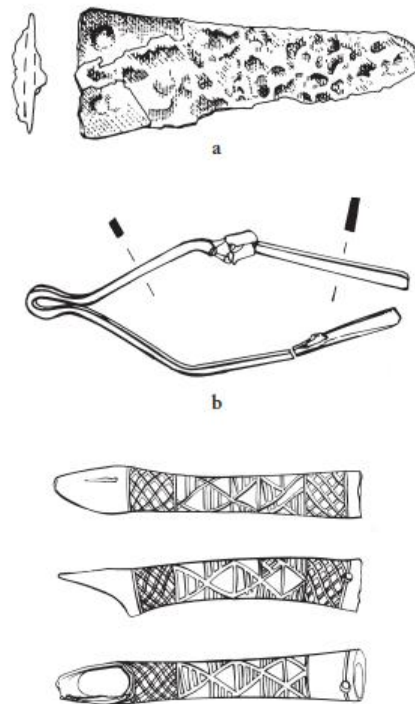
Εικ. 61 Κάτοψη του σπηλαίου της Αγίας Τριάδας, Manridis & Tankosic 2016, Figure 7.

Εικ. 62 Σιαγόνες αιγοειδών τοποθετημένες μαζί με ανθρώπινα οστά, Mavridis & Tankosic 2016, Figure 20.

Εικ. 63 Κύμβη και πρόχους με γραπτή διακόσμηση, Mavridis & Tankosic 2016, Figure 17 a, c.

Εικ. 64 Εγχειρίδιο, τριχολαβίδες και χρωματοθήκη, Mavridis & Tankosic 2016, Figure 18.